

В кігтях НКВД

Ольга Мак

"ЄЖОВЩИНА"

"Єжовщина" — це одна з найхарактерніших кривавих сторінок більшовицької історії і, з огляду на реальність комуністичної загрози, яка повисла над світом, мусить увійти, як осторога, до міжнародного політичного лексикону. Питома вага подій, яку криє за собою це чудне і часто незрозуміле слово, по ганебности своїй рівняється хіба славі широковідомих гітлерівських "таборів смерті".

Поняття "єжовщина" походить від імени шефа НКВД (Народний Комісаріат Внутрішніх Справ) — Миколи ЄЖОВА, який перебував на цьому пості з 1938 по 1939 рік і який, згідно з останніми повідомленням, мав скінчити своє життя самогубством у шпиталі для божевільних.[\[1\]](#)

По суті ж своїй "єжовщина" представляла собою остаточний і завершуючий етап складного і довготривалого процесу поневолення народів, що ввійшли в склад Советського Союзу.

Говоримо "завершуючий етап процесу", бо вже за попередніх двадцять років свого панування більшовики систематично і неухильно крок за кроком позбавляли підкорені собі народи всіх давніше обіцюваних вольностей і відбирали їй навіть ті права, якими вони користувались ще в монархічній російській "тюрмі народів". Проголосивши принципове гасло свободи розвитку культур національних по формі, але інтернаціональних по змісту, російський комуністичний уряд поступово і планово нищив провідних людей інших національностей у всіх галузях життя: політичній, економічній, культурно-духовій та заміняв їх москалями або московськими запруданцями.

Голодом і масовими репресіями ослаблялось фізичну потугу народів. Пресова і мітингова агітація йшла наступом на психіку мас, переконуючи їх, що вони найвільніші і найщасливіші під сонцем, і таким способом притупляла їхню свідомість, виховуючи ідеальних рабів. Сказано бо: "справжнім рабом є той, хто не відчував тягара свого рабства". На допомогу агітації приходили репресії, гострота і сила яких определялася відповідно до численности і значення народу по ступені його політичної свідомости; що більший був нарід, якщо вище стояла його національна свідомість, сильніші були його намагання до незалежнення від Москви, — тим безоглядніше нищили його більшовики, тим тяжчим утискам він підлягав.

Та всі ці заходи тільки частково досягали мети серед незначного відсотку населення, головно молоді і найбільше відсталого елементу, водночас викликали озлоблення і ненависть серед більшости населення, яке реально дивилося на світ і тверезо розцінювало "благодаті" більшовицького "добробуту".

В умовах нечуваного безправ'я, репресій і постійного шпигунства, ця ненависть не могла вилитись у реальний чин і тому була нешкідливою. Але па випадок війни, коли державна система похитнулася б під ударами з зовні, ця, довгостримувана залізними вудилами, стихія грозила вибухнути страшною пожежею, а в її висліді не можна було сумніватися.

Отже, страх перед можливістю внутрішніх комплікацій в час війни штовхнув комуністичний уряд до застосування скрайніх заходів "очищення запілля", а їх переведення було доручено новопризначеному шефові НКВД, Миколі Єжову.

"Єжовщина" офіційно проходила під гаслом: "викорінити і знищити до ноги ворогів народу!", а диктувалася ніби наявністю існуванням численних підпільних контрреволюційних організацій, які діяли на шкоду існуючому режиму, а насправді мала цілком іншу, подвійну, мсту:

1. Знищити остаточно весь той елемент, який мав найбільші підстави бути невдоволений існуючими порядками і міг у майбутньому очолити визвольний рух.
2. Жорстокими розправами і масовими мордами заарештованих залякати решту, так щоб вона тремтіла на саму думку про можливість бунту і непокорення.

Оперши основу свого панування на посіяній серед, підкорених собі, мас взаємній ворожнечі, шпигунстві і недовір'ї, більшовики найбільше боялись згуртування і об'єднайся у народів, яке завжди являється першою підвалиною спільного спротиву проти гнобителів. І тому, попереджуючи прямування пригноблених, вони штучно створювали різні "організації" і жорстокими розправами з ними намагалися вабити в людей саму думку про будь-яке об'єднання. От чому в підземеллях НКВД катували невинних людей, примушуючи їх до найдикіших самообвинувачень — участі в неіснуючих підпільних контрреволюційних організаціях, саботажах і шпигунстві на користь "капіталістичних держав". От чому преса і запінені комуністичні агітатори на щоденних мітингах по всіх установах цинічно хвалилися своєю жорстокістю і підкреслювали па кожному кроці, що всяке бажання увільнитися від комуністичного ярма безвиглядне і тягне за собою страшну і безоглядну кару.

Отже, ціллю і завданням "єжовщини" було не знищення активно діючих ворогів советської влади (бо їх уже було знищено), навіть не знищення людей з ворожим до комунізму світоглядом (бо довелось би знищити 90% всього населення) — але знищення віри у можливість визволення, умертвлення поривань народів до свободи і незалежності.

Жертвами цієї кампанії у першу чергу почали падати рештки свідомішої національної інтелігенції, кваліфіковані фахівці і селянство. Але потім злива арештів поширилась і на високих партійних урядовців, на простих робітників і найвизначніших людей, очевидно для того, щоб ніхто не почував себе певним і постійним страхом за своє існування намагався зайняти якнайменше місця на "щасливій советській землі".

Жах і паніка запанували серед населення. Найменше, необережно сказане, слово, найменша помилка в роботі, найменший компрометуючий факт з власного життя, чи з життя рідні, а навіть знайомих, був вистачаючим обґрунтуванням для смертної кари чи

довголітнього ув'язнення. Звичайний, безпідставний наклеп одної особи на другу перетворювався в незаперечний обвинувачувальний аргумент, що мав ті ж самі наслідки. Арешти досягли нечуваної в історії кількості. Смертні вироки стали буденним явищем, а заслання вважалося щасливим закінченням арешту. Недаром повстав у ті часи такий трагікомічний віц[2]:

"Щасливий советський громадянин! Він щасливий якщо ще на волі! Коли ж його заарештували — щасливий, що ще не заслали на Сибір! Коли його заслали на Сибір — щасливий, що не розстріляли! А коли розстріляли — щасливий, що вже більше не мучиться!".

Діяльність всемогутнього НКВД не тільки не підлягала жадній контролі, але навпаки, сама була скерована на контроль всього державного апарату, починаючи від Кремля[3] і кінчаючи глухим закутком віддаленої провінції.

Про самого Миколу Єжова було відомо, то він ще в часи революції відзначався найбільше тим, що тримався від фронту у віддалі не ближче як 20 кілометрів, а для збудження свого апетиту до їди власноручно мордував різним способом по кілька молодих хлопців, зловлених йому спеціально для тієї мети. Штаб його низових поплічників у НКВД постійно поширювався і добирався з найгірших випадків суспільності — садистичних збоченців і криміналістів[4].

Легко собі уявити почування всього "щасливого советського народу", відданого у безконтрольну владу цієї дикої, майже поголовно неграмотної, банди!..

Оскільки регулярні суди були фізично неспроможні розв'язати таку навалу справ, то їх обмежили тільки до ведення цивільних і кримінальних розправ. Розправи ж "політичні", започатковані в НКВД, були віддані до компетенції новостворених судів "трійок". "Суд трійки" — це засідання трьох перших-ліпших типків з тайних чи явних співробітників НКВД, які впродовж одного засідання при відсутності свідків, оборони, і самих обвинувачених виносили по кілька десятків, а то і сотень вироків, починаючи від НАЙЛЕГШОГО: — три роки заслання — до кари смерти включно. Склад "трійок" постійно мінявся, а причина й висота кари вважалися державними таємницями, і тому рекурси[5] на постанови "трійок" були заборонені.

І щокілька день це модерне "правосуддя", помимо смертних вироків, виганяло з кожного міста до залізничних двірців, у супроводі численного конвою, довжелезні валки обдертих і вимучених людей. А тут на них вже чекали заґратовані вагони, щоб відвезти свої жертви на Далекий Схід або похмуру Північ на довгі роки заслання, на холод, голод, хвороби і смерть. На їхнє місце тюрми поповнювалися новими і були такі переповнені, що в'язні могли спати тільки сидячи і то по черзі.

А в покритих вічними снігами пустелях, в непрохідних лісах Сибіру і Далекого Сходу виконувалися величезні роботи: будувалися міста і гіганти воєнного промислу, прокладалися тисячі кілометрів нових залізниць, в погоні за цінними копалинами розривалися земні надра, змінювалися русла рік, прокопувалися водні канали, вирубувалися на експорт сотні квадратних кілометрів лісу — все дармовими робочими руками в'язнів.

Жіноча "емансипація", звільнивши частково недавніх "рабинь" від кухні і виховання дітей, наклала натомість на них нові обов'язки і права: ділити долю мужчин по в'язницях, як рівних з рівними...

І в той самий час, коли на засланнях гинули сотні тисяч людей, коли вдовіли матері і сиротіли діти, коли вся країна захлистувалася від безневинно пролитої крові і сліз. — ревні посіпаки з НКВД постійно авансували, діставали відзначення та винагороди і присвоювали найціннішу частину сконфіскованого у своїх жертв майна. Чим більше запропастив той чи інший кат людей, чим неймовірніші "злочини" вдалося йому сфабрикувати, тим щедріше сипалися на нього відзнаки та винагороди, тим вище він посувався у своїй злочинній кар'єрі.

Чи ж не варт було старатися?!!

В ОЧІКУВАННІ КАТАСТРОФИ

Україна, що ще в часи першої світової війни поставила збройний опір більшовикам за свою неналежність і яка по кількості населення і природним багатствам становила найціннішу частину у своїй Советській Федерації, вважалася найбільше небезпечною у своїх сепараційних тенденціях і тому найбільше терпіла в усіх попередніх міроприємствах московського уряду. Але особливо тяжких помстилася на ній "єжовщина", скерувавши цим разом вістря своєї ненависті проти тих решток серця і мозку нації, що чудом залишилися від попередніх процесів, або вирости нові в умовах гоніння і знущань. Після страшного, спустошливого смерчу "єжовщини" рідко де залишилася родина, не надщерблена арештами.

Ці прокляті роки дикого розгулу енкаведівської банди застали нас у місті Н. Я була заміжжям за професором високої школи^[6] і в той час мала донечки: старшій було 4 роки, а молодшій ледве минув рік.

Виконуючи обов'язки дружини і матері, я водночас вчилася у тому самому Педагогічному інституті, де працював мій муж, і в липні 1938 року мала скласти державні іспити та дістати диплом професорки середніх шкіл (середня школа в Сов. Союзі відповідає приблизно європейській 8-ми класовій гімназії). А що належала по успішності до найсильніших студентів, то заздалегідь дістала пропозицію від дирекції, щоб після закінчення студій залишитися асистенткою при катедрі літератури в інституті.

Але дарма, що мені посміхалося майбутнє, дарма, що чоловік мій мав також порівняно високоплатну посаду, дарма, що ми були добре дібраним подружжям, — щасливими ми не почувалися ніколи. Жахлива дійсність довколишнього світу настирливо вдиралася до нашого мирного домашнього вогнища і отруювала нам кожную найрадіснішу хвилину. Особливо ж підкреслював непевність нашого щастя той факт, що батько мого мужа ще в часи першої світової війни втік зо своєю старшою донькою закордон і більше не вернувся.

В наслідок того, мій муж, а разом з ним і я, почували себе в постійно напруженій

тривозі і для безпечности мусіли щороку міняти місце побуту. Щоправда, з боку офіційних чинників проти нас ніхто не виступав, але окремі факти недвозначно свідчили, що політична розвідка не спускала нас з ока.

Зрозуміти може це хіба той, хто знає складні більшовицькі процедури реєстрацій на право мешкання, церемонії звільнення і прийняття на працю, коли мусилося виповняття довжелезні заплутані анкети, писати докладні автобіографії і виповняти десятки інших клопітливих формальностей, смішних і незрозумілих для всього не советського світу. Отже, при проходженню цих всіх процедур виявлялось несумнівно, що за нами стежать і про нас знають багато таких подробиць, про які ми самі ніколи не думали.

Советський громадянин, слухно чи неслухно запідозрений в сучасному, міг себе напевно вважати заарештованим в майбутньому, тому і ми за шість років подружнього життя зуміли привикнути до такої думки, що колись може статися нещастя. Студії для мене були не лишень побажаними, але й необхідними, щоб на випадок нещастя, я змогла дістати ліпше платну посаду і утримувати родину.

Зайве є говорити, що для жінки, що має двоє дітей, студії є справою важкою, але часу не можна було гаяти. Зрештою, я не була винятком, бо таких студенток-матерів було багато.

В нашого маленькому провінціальному місті Педагогічний Інститут був найвизначнішою установою, а тому і не дивно, що перша хвиля кампанії "чистки запілля" впала на наш заклад, "змивши" нараз директора-комуніста і трьох професорів. Сталося це влітку 1937 року.

В інституті запанував неспокій, який ще побільшився, коли за кілька днів операція повторилася. Повторювалася вона час до часу далі, і за рік в інституті було виарештувано 32 чоловіки, в число яких, окрім директора, професорів і старших студентів, попало кілька простих робітників і навіть один неграмотний конюх. Поруч з тим новий директор, бажаючи показати свою солідарність з державними міроприємствами, почав звільнювати професорів і студентів, що на його думку, були політично "неблагонадійні". Звільнення на такій підставі мало чим різнилося від ув'язнення, бо нещасні не мали жодних виглядів дістати якусь роботу, а, окрім того, попали до списків "підозрілих" і могли щохвилини сподіватися арешту.

По цілому місті і по цілій Україні відбувалося те саме.

Для нас наступили страшні дні.

Чоловік, виходячи з дому, точно інформував мене, куди і на скільки часу він виходить, а коли мене не було вдома, лишав записку. Спізнення на півгодини проти означеного часу наповняло моє серце тривогою і примушувало бігти туди, де він мусів бути. Кожні несподівані кроки в коридорі, особливо увечері, стинали холодним жахом кров у жилах і примушували прислухатися: чи не до нас?..

Ніхто не міг спокійно їсти, ніхто спокійно не спав. Мене ж навіть у короткі хвилини забуття переслідував не то сон, не то галюцинація: ніби йду темним підземним ходом. Знаю, що вийти з нього не можна, але якась непереможна сила штовхає мене наперед,

на видиму загибель. Хідник стає щодалі, то нижчий і вужчий, так що я спочатку згинаюся, потім стаю на коліна, потім плазую, як вуж, аж поки не застрягаю поміж холодним, сирим камінням. Кінець! Не можу ні лізти вперед, ні повернутися назад! Лежу, мов роздавлений хробак, в цілковитій темноті, а слизьке каміння давить з усіх боків і спиняє віддих. Я кличу смерть, але знаю, що поки вона прийде, мине багато, багато днів!.. А час пливе так страшно довго!..

Прокидаюся, облита холодним потом, усвідомлюю собі, що це був лишень сон, але почуття страшного тягара на душі так і не проходить цілий день...

По рокові масових переслідувань і арештів, коли вже всі були переконані, що це безголов'я, як і десятки інших попередніх, мусить незабаром скінчитися, несподівано почалася нова пресова кампанія за те, що "проявлено замало чуйности", що "вороги народу" ще не зліквідовані і діють далі. А тому, щоб довести успішно боротьбу до кінця, на пост комісара внутрішніх справ призначається "досвідченого і твердого чекіста" Миколу Івановича Єжова. Москва поклала всі надії, що "Микола Іванович" не спустить нікому і всіх "ворогів народу" візьме в "єжові рукавиці"^[7].

Дійсно "єжовські рукавиці" дали себе негайно відчутти і репресії розгорілися з новою силою. Кожен день почав приносити все сумніші новини: масово викидали з роботи родичів всіх ув'язнених, пізнавали в транспортах на заслання десятки знайомих, по багатьох людях взагалі зникали всякі сліди, і нарешті звичайними стали випадки, коли заарештовували батька і маму разом, дітей забирали до сиротинця, а мешкання опечатували. Самогубства траплялися на кожному кроці.

Одного дня забрали і нашого сусіда, що мешкав над нами на поверсі. Залишилася жінка, старенька, хвора мама і двоє маленьких дітей. Хлопчиків було тільки дев'ять місяців. Жінка Олена студіювала також, тільки на іншому факультеті.

В той день я вернулася додому з інституту перед вечором, вже поінформована про нову трагедію, а на столі застала записку від мужа такого змісту: "Ольго! Чекаю тебе в парку коло містка над ставом між 8-ою і 9-ою годиною. Олександр".

Читаю і думаю над тим, що за дивне побачення призначив мені чоловік, а згори через стелю чую жіноче ридання.

— Я піду на гору до Олени, — кажу до свекрухи.

— Куди?! — заступає мені двері перелякана старушка — Чого підеш? Їм і так нічого на поможеш, а собі можеш пошкодити. Хтось побачить і донесе. А ти ж знаєш, як мало нам треба до біди!.. Я тебе дуже прошу!.. Для Олександра, для твоїх власних дітей — не йди!

І я не йду.

В призначений час приходжу до парку і застаю чоловіка, що сидить на лавці і задумано дивиться в землю.

— Добре, що ти скоро прийшла, — каже, підіймаючись мені назустріч. — Я мушу піти на станцію, то, може, пройдешся зі мною?.. Я маю тобі дещо сказати... Дома незручно говорити через маму... А тут ще та нещасна Олена!.. Не можу слухати її плачу!.. Тільки... зятям собі добре, що ми ЙДЕМО ДИВИТИСЯ НА НОВИЙ РОЗКЛАД

РУХУ ПОЇЗДІВ!.. Так саме попрошу тебе зятати всю нашу розмову, хоч ми здебільше будемо говорити про зовсім нецікаві речі... Зараз зрозумієш все!..

Я збентежено приймаю його рам'я, і ми йдемо в напрямі залізниці.

Олександр дійсно говорить про неактуальні речі: про подорож до Києва, про планований захист своєї наукової дисертації, про мою майбутню працю і т.д.; говорить, як людина, що є "певна свого завтра" і дивиться на життя з великим оптимізмом. Нарешті, коли ми виходимо на безлюдну вулицю, чоловік не міняючи інтонації, каже:

— А тепер хочу тобі сказати кілька слів, котрі мусиш затримати виключно для себе... Стримайся від розпучливих рухів і істеричних вигуків! Не оглядайся по сторонах!..

Ти вже, здається, досить привикла до думки, що я... що ми... ну, що мене може скоро не стати... Спокійно! Будь мужньою! Мені здається, що за мною останнім часом слідять... Може, навіть зараз... Тому, коли б так сталося, що тебе будуть колись питати, про що ми говорили оце тепер, ідучи на станцію, — постарайся докладно розповісти всю нашу розмову до нього моменту. В теперішній ситуації треба бути приготованим до всяких несподіванок, бо через якусь дрібницю чоловік може впасти жертвою...

Мене можуть забрати ще й сьогодні, чи завтра, чи за тиждень — все одно! Я вже так втомився тим чеканням, що, чим скоріше — тим ліпше! Хай вже раз буде кінець! І так дивно, як це я — син політичного емігранта і шляхтич з походження — досі на волі!

Хочу тобі напоследок сказати кілька слів...

Тобі залишилося ще трохи більше двох місяців, щоб закінчити інститут. За той час може ще нічого не статися, але, коли б сталося — напруж всі свої сили, всю свою волю і енергію, щоб іспит скласти! Коли будеш мати диплом, тобі буде легше жити. Щоправда, роботи тут, на Україні, напевне не дістанеш, а тому мусиш виїхати десь в глибину Росії чи до Середньої Азії. Там нема такої острої контролі, і там напевне зможеш улаштуватися. Але диплом тоді конечний! Повторюю ще раз: іспит мусиш скласти!

Мучить мене ще одна думка... Знаючи своє непевне становище, я не повинен був женитися. І, признаюся тобі, що до зустрічі з тобою, я був твердо переконаний, що лишуся до кінця життя нежонатим. Але, пізнавши тебе, забув за це рішення і легковажно пішовши за голосом свого серця, одружився... Тепер не раз думаю над тим, що це було нечесно з мого боку, і страшно боюся, що в разі мого арешту, залишившись облямованою "жінкою ворога народу", зв'язаною дітьми, — будеш проклинати мене!..

— Олександр! — зупиняюся я. — Як ти можеш це говорити?!!

— Ох, дитинко! — зітхнув чоловік. — Ти ще зараз не уявляєш, що тебе чекає. А я, коли подумаю про свій арешт, то найбільше мучуся думкою не про себе, а про тебе і про дітей. Що ви будете робити?

— Те саме, що роблять інші...

— Інші? Бачиш, інші зрікаються своїх мужів і батьків через пресу і виходять заміж, щоб тільки врятуватися...

— Я того не зроблю!

— То будеш постійно гнаною, постійно переслідуваною!.. А діти? Адже і вони від самого початку життя носитимуть тавро "політичної неблагонадійності" і, щоб мати дорогу в майбутньому, будуть змушені мене виректися!.. Коли подумаю над тим всім, бачу, що ти будеш повне право проклинати мене і ту хвилину, коли дала мені свою руку. Коли б ти знала, як мені тяжко про це подумати! Ні, ні! Ліпше вже зроби, як інші: забудь мене, вийди заміж, тільки не проклинай, що в 25 років вже маєш зламане через мене життя!..

— Дякую за таку "пораду"! Тільки забуваєш, що, виходячи заміж, я вже знала про тебе все...

— Що ти знала?! Що ти могла знати у 18 років?! Ти була дитиною! Але я старший за тебе на 9 років і повинен був бути мудрішим!...

— Залиши це, Олександрє! Я нічого не жалую і не буду жалувати, а тим більше тебе проклинати чи ненавидіти. Навпаки... поєднаю в думках з тобою все найкраще... — сльози не дали мені говорити. — Зрештою, хто тепер є певним? Хіба ти не бачиш, що всі в однаковому положенню?..

— Так, це правда! Але... Тільки не плач, не плач, прошу тебе!...

— А навіщо ж ти про це говориш?

— Говорю, бо хочу примусити тебе сміло і тверезо глянути в лице небезпеці і приготувати до найгіршого. Стара мудрість говорить, що ліпше бути приємно розчарованому, ніж прикро заскоченому.

Лишаю на тебе також свою маму. Не покидай її! Вона, крім мене, не має більше нікого на світі. Останнє, що їй залишиться, коли стратить мене — це ти і внуки. Держіться всі вкупі, і вам буде легше... Дітей впевнюй, що, поки я буду живий, то все буду любити їх і пам'ятати. Тебе також!.. Але коли б зайшла потреба зректися мене через пресу, то не думай довго — зрікайся! Основне — щоб урятуватися! Коли в думках і серці будете далі моїми, то зречення на папері мені не завдасть болю!.. — говорив чоловік, але я відчувала, що думав інакше...

— Ще одне: до НКВД не ходи! Не хочу цього з двох причин: по-перше, не бажаю, щоб ти наражала себе на насмішки і на образи з боку тих негідників. А, по-друге, не забувай, що ти належиш до інтелігентних, отже підозрілих людей... Маючи пряму і пепогоману вдачу, — скажеш у нападі обурення якесь необережне слово і підеш за мною... А тоді, подумай, що буде з дітьми?! Я би не переніс тої думку, що ти — у в'язниці, а діти — в сиротинці!.. Це — найстрашніше, що може статися! Це було б для мене тяжче найгірших тортур і самої смерти!!! Тому закликаю тебе всім святим: будь обережною!.. Зрештою, сама бачиш, що, помимо всіх старань, нікого не звільняють, хіба пішов до них на службу... Були би тільки тоді вигляди на якийсь рятунок коли б я мав за собою якусь конкретну провину: скажімо, грабунок, чи вбивство. Але я невинний! Невинний, як і ті тисячі до мене подібних! І коли влада, знаючи про це так саме добре, як і заарештовані, все ж кричить про якісь організації і саботажі, то що ж тоді допоможе боронитися?..

Оце все, що я хотів тобі сказати. Не забудь моїх бажань, коли станеться нещастя,

але й не переймайся передчасно всім сказаним. Що нам судилося, того не минути, а як складуться обставини — того ніхто не знає. Отже, будьмо приготовані до всього, але не виключаймо можливості, що доля буде ласкава до нас...

Тепер обітри сльози і скажи, що тобі купити в Києві? Ти була згадувала за якісь гудзики до нової суконки. Які вони мають бути: зелені? сині?

Я не відповідаю...

Підходимо до станції.

— Лишайся тут, на дворі, — каже чоловік. — Маєш заплакані очі, і ліпше тобі на світло не виходити: щасливі совєтські громадяни не мають права плакати...

Додому вертаємось окружною дорогою, так що я трохи заспокоююся і приходжу до себе. Відчуваю потребу і навіть обов'язок щось сказати, як говориться перед довгою розлукою, або при постолі умираючого. Але думки вихром кружляють в голові, і я не можу видушити зі себе жодного слова. Нарешті вже на подвір'ї зупиняюся і хапаюся за першу ліпшу, дуже наївну фразу:

— Коли... коли тебе не буде зі мною, — дивись на ту он зірку. Я також буду дивитися, і ми бодай в думках будемо разом...

— Ми більше не будемо про це говорити — лагідно уриває мене чоловік — Не будемо ніколи! Зрештою, "звідтіля" зірок не видно, бо "там" вікна забиті дошками. Ти бачила тепер в'язницю? Ні? А я ходив спеціально дивитися... Ходім додому!

Але я не йду додому. Я біжу на гору до сусідки Олени і, увірвавшись до мешкання, кидаюся їй на шию і плачу, плачу разом з нею.

— Скажіть мені, Ольго, як це пережити? Як це пережити?! — голосить вона. — Що передвчора чоловік згадував, що, коли поїде до Києва, то привезе Павликові на його уродини подарунок! Буде мати синочок добрий подарунок!.. Може, зовсім батька не знатиме!.. Ольго. Ольго! Які ви щасливі! Як я вам заздрю!!!

— Не заздріть мені, Олено! Хто знає, що мене чекає завтра!..

Далі вже нічого не говоримо, бо, де говорить серце, слів не потрібно...

Минали дні, не приносячи, однак, жодних змін. Правда, Олександера двічі викликали в НКВД у справі заарештованих колег і питалися, чи не знає він про них якихось компрометуючих даних. Але через те, що ми в місті були недавно і з усіма заарештованими були ледве знайомі, то муж мій легко з того виплутувався:

— Я тих людей мало знаю, з ними поза роботою не зустрічався, жодних балачок не вів і взагалі ними ніколи спеціально не цікавився. Тому нічого про них сказати не можу.

Слідчі вдавали здивованих:

— Ду-у-у-же цікаво!.. Під самим вашим носом активно діяла на шкоду радянській владі потужна контрреволюційна організація, а ви нічого не помічали?! Дуже цікаво! І... дуже неправдоподібно! Ми скоріше схильні припускати тут умисне замовчування, як таку дивну короткозорість. Злочинну короткозорість! От, наприклад, Бузів. Мусите про нього щось знати!

— Про цього вже найменше! Знаю тільки, що він мав рижі вуса, а потім їх зголив.

— Ви, здається, починаєте собі з нас кпити?

— Ані не думаю, але насправду, це все, що я можу про того чоловіка сказати.

— Гм!.. Вас би, власне кажучи, треба би було затримати на кілька днів і дати вам можливість обдумати ту справу докладніше... Але на цей раз можете поки що йти додому: ми вас ще покличемо...

* * *

Наступили гарячі червневі дні. Багата українська природа пишалася у всій силі свого розквіту. Буяли високі трави, всміхалися до сонця веселі личка різнокольорових квітів, цвіли липи, сповнюючи повітря солодкими пахощами і бадьорим гудінням заклопотаних бджіл. Сонце світило так привітно, обливаючи землю щедрим золотом!.. І тільки люди, що колись гордо назвали себе царями природи, в протилежність до оточення, блукали зажуреними, похмурими тінями. Для них не існувало ні краси, пі радості, вони втратили весну і стали тільки рабами власних законів.

В інституті почалися іспити.

Студенти, заклопотані і стривожені різними несподіваними змінами, збиралися здебільша для підготовки цілими гуртками, щоб спільно вирішити масу сумнівних питань в пророблюваному матеріалі. І справді, як було не тривожитись, коли багато професорів, які викладали в попередні роки, були виарештувані, а на їхнє місце призначені нові, незнайомі люди, що мали інші вимоги. Також багато теорій, що донедавна вважалися святими істинами, були раптом проголошені шкідництвом і контрреволюцією і замінені новими. Багато науковців, письменників і політичних авторитетів стало рантом "ворогами народу", і замість характеристики їхньої діяльності. якій посвятилося багато годин, тепер вимагалось знати, де і як вони шкодили в советській літературі, політиці і науці.

З гуманітарних наук підручників взагалі не було, бо кожна наукова спроба випущена друком в світ, по якомусь часі вважалася політично шкідливою і бралася на індекс. Навіть в науках точних і природничих комуністична партія та НКВД знаходили "контрреволюцію" і одне по одному конфіскували різні видання. Отже, єдиним джерелом "студій" залишалися конспекти лекцій, записані на скору руку в часі викладів. Але що в міжчасі заарештували і професорів, то і конспекти втратили вартість, ба навіть ставали небезпечними. А тим часом "політична свідомість" і "правильна орієнтація" у всіх галузях науки вважалася для абсолювента[8] високої школи багато важливішою, як знання конкретного наукового матеріалу...

Отже, в найрішучіший момент виникали зміни, коли переглядати весь науковий матеріал під новим політичним кутом і що могли мати дуже прикрі наслідки.

На допомогу студентам були визначені спеціальні години консультацій, але через те, що професори губилися в навалі різних змін, то студенти і надалі почувалися дуже непевними.

Та як би там не було, з п'ятьох належних іспитів я вже успішно склала три і на черзі мала найбільший і найтяжчий щодо змісту і об'єму.

КАТАСТРОФА

Дня 20 червня 1938 року, саме коли я вибиралася на консультаційні години, Олександр повідомив мене, що дістав знову покликання з'явитися на 8 годину вечора до НКВД. Прощаємося з прикрим почуттям, але переконані, що справа і на цей раз буде торкатися свідчень проти заарештованих колег.

Та, повернувшись додому, застаю картину, від якої серце моє ніби обривається і летить десь униз, в глибоку прірву відчаю: на канапі сидить з безтямними очима і розтріпаним волоссям свекруха і стиха гойдає на руках молодшу донечку, а старша зі слідами сліз на личку вже спить, згорнувшись коло бабуні в куточку. При столі, покурюючи папіроси, сплять два міліціонери і двоє свідків: Мотря — наглядка за порядками в студентських гуртожитках і Семен — похмурий двірник.

При вигляді того мене ментально опановує якесь дивне оціпеніння, так що я назовні не виявляю жодного зворушення, тільки в голові моїй проскакує думка: "нарешті сталося!"

— Ви Ольга Мак^[9], господиня цього мешкання? — питає мене старший чином з міліціонерів.

— Я...

— Тоді, прошу, тут маєте наше уповноваження на право переведення ревізії.

В уповноваженні значиться, що тов. такий і тов. такий надсилаються районним відділом НКВД перевести ревізію в мешканні Олександра Мака, заарештованого по ордеру № 1789. Це означало, що в місті, яке нараховувало 28.000 населення, від початку року по червень було заарештовано 1789 чоловік!..

Почалася докладна ревізія, огляд бібліотеки, конфіскація різних паперів, листів і фотографій. Процедура триває до півночі. По скінченні її міліціонери починають складати акт ревізії, і саме в той момент, коли я маю підписати, що ревізія пройшла в повному порядку, пригадую собі, що свідок-двірник чомусь останній затримався в спальні, де на бюрку лежав годинник Олександра. Вискакую туди і дивлюся — годинника нема!

— Громадяни міліціонери, — заявляю вернувшись, — у мене пропав годинник!

Обоє представників підскакують на своїх місцях, і йдуть за мною: дійсно, годинник щез.

— Якщо ви це зробили навмисне, щоб скомпрометувати нас, — каже один з них, — то можете бути приготовані до дуже прикрих наслідків свого вчинку...

Перелякана до регати свекруха шарпає мене за руку:

— Лиши це! Хай пропадає! Підписуй акта, щоб це вже скінчилося!..

— Ні — заявляє міліціонер. — Годинник мусить бути знайдений! Я ж сам бачив його на столі. Ми не вийдемо звідси, поки не вияснимо справи!..

Ревізія починається наново. А я собі за той час пригадую, що обоє свідки є стало присутні на ревізіях у всіх заарештованих працівників інституту. І по всіх ревізіях родини ув'язнених відкривали якісь крадіжки, яких не помічали в моменті ревізій.

Говорили також, що ця пара має між собою якісь інтимні стосунки...

Три години найдокладніших шукань залишилися безплідними: годинник ніби провалився крізь землю. Нарешті старший з міліціонерів заявляє, що треба викликати відділ розшуку і перевести ревізію всіх присутніх. Тоді Мотря заявляє, що їй конче треба вийти...

— Під час ревізії нікому не вільно виходити! — заявляє міліціонер.

— Але я далі не можу! — стогне Мотря. — Зі мною зараз може статися скандал, бо я є взагалі хвора на шлунок!

Міліціонери розгублено переглядаються.

— То що ж з вами зробити?.. Ми — чоловіки не можемо з вами в такому разі виходити, а господиня дому також не сміє цього робити...

— То нехай зі мною вийде старушка.

— Це є проти всяких правил... Але коли вам дійсно так необхідно — йдіть зі старушкою.

Жінки виходять і за деякий час вертаються.

— Кінчайте вже, товариші міліціонери! — просить наглядка. — Скоро вже день!

Міліціонер виходить на коридор, гукає сусідів і висилає їх по агентів розшуку. Незабаром приходить сама начальниця розшуку — здоровенна енергійна баба в асисті[10] ще одного агента. Розпитавши докладно про справу і "для форми", як вона сказана, обшукавши нас всіх (при чому "представники влади" мусіли навіть роззувати чоботи), начальниця заявляє:

— Справа ясна! В спальні залишився Семен, отже, він годинника вкрав, а виходила надвір Мотря, отже, вона його винесла. Ну-ну! Не виправдуйтеся: ваші взаємини для мене давно не секрет! Ти! — звертається начальниця до свого асистента. — Забирай обох свідків і веди до арешту! А годинника ми зараз знайдемо! Хай мені тільки старушка покаже, куди вони ходили...

Дійсно, надворі, біля самого ґанку в корчах далій знаходиться годинник, загорнутий в носову хусточку наглядки Мотрі.

Одначе, обох свідків через дві години звільняють без жадної кари: крадіжка у "ворога народу" по законах советської справедливості не є, очевидно, злочином...

В СТАНОВИЩІ ЖІНКИ "ВРОГА НАРОДУ"

На другий день, зустрічаючи знайомих, проходжу з байдуже піднятою головою. Знаю, що одні з них злорадно, а інші, навіть співчуваючи мені, будуть боятися вклонитися. Тому ліпше вдавати, що не бачу нікого...

А 22-го червня маю іспит!..

Звалившись на мене тяжким нещастям, арешт Олександра рівночасно наложив па мої плечі відповідальність за долю цілої родини. Умовини довколишнього життя були тверді і безжальні, і, щоб не заломатися під їхніми ударами, треба було їм протиставитись з таким самим твердим реалізмом. На сумних прикладах я бачила, які

наслідки мало невміння панувати над собою. Жінки наших заарештованих професорів, попавши у владу відчаю, нагадували цілком божевільних. Мешкання їхні стояли розкриті навстіж, діти бігали без догляду, брудні, голодні, а нещасні матері ходили по всіх усюдах, даремно добиваючись, за що заарештовані їхні мужі...

Олена перепала при іспиті не через незнання матеріалу, а через те саме невміння запанувати над собою. Коли один з членів комісії кинув якесь ущипливе зауваження на адресу її чоловіка, бідна жінка розплакалася, розкричалася і заявила, що не бажає більше відповідати. Їй холодно порадили прийти до іспиту через рік, а тимчасом добре передумати своє відношення до чоловіка.

Другою, ще сумнішою жертвою, була асистентка хемії — донька старого професора К. Професор К. був удівцем і мав одну єдину доньку Євгенію, панну 28-30. Євгенія була невилічимо хвора на серце і з тої причини лишилася незамужньою. Батька і доньку лучила найніжніша приязнь двох істот, що живуть тільки одне для другого. Рідко коли можна було їх бачити окремо. Вони приходили до праці і відходили разом, разом проходились довгими коридорами в часи перерв, разом ходили на прогульки. Коли ж години їхньої праці розбігалися, то й тоді вони приходили разом аж до інститутських воріт і там прощалися. Євгенія поправляла дбайливо батькові краватку і комірець і щось тихенько йому говорила. Професор на прощання ніжно цілував її в чоло, і тоді вони розходились. Арешт батька був для Євгенії страшним ударом. Вона покинула працю, і щодня її знаходили по кілька разів на вулиці в непритомнім стані. Прийшовши до нам'яти Євгенія завжди бігла до НКВД. Дехто чув, як увірвавшись до дижурної [\[11\]](#) кімнати, вона кричала і домагалася звільнити її невинного батька, а натомість заарештувати її. По одному з таких днів Євгенія не вернулася додому, а на дверях мешкання з'явилася картка з сургучевою печаткою такого: "Увага!!! Мешкання знаходиться під охороною закону власності держави за порушення якого карається з усією строгістю советського правосуддя!"...

Для мене всі ці сумні приклади були доброю наукою, як не можна було поступати. Я не сміла ні розпачати, ні безвільно опускати рук: я мала на відповідальності стареньку свекруху! Я мусіла боротися за життя!..

Стиснувши голову руками і зціпивши зуби, вчу останні сторінки непроробленого матеріалу. За один день іспит!.. За один день іспит!..

Серце?

Я дам собі ним раду! Коли буде задуже докучати, візьму його в кулак і стисну міцно: ось так! І воно замовкне, спливаючи кров'ю...

Диплом — ось мета! Основне — не провалитися на іспиті, не дати сатисфакції компанії комсомольських і партійних посіпак, що зарані вже смакують видовищем мого горя і приниження, як було вже з Оленою!

Серце мусіло мовчати!!!

І коли настає день іспиту, вбираюся якнайдокладніше, довго укладаю перед дзеркалом тремтячими руками волосся, підмальовую уста і — йду!

Іспитова зала наповнюється вщерть з нагоди такого цікавого видовища: жінка

професора, заарештованого один день перед тим, складає іспит! Чи буде плакати? Мабуть буде! Буде плутатися у відповідях і матиме вигляд винуватий і благальний...

На саму думку про таку можливість стискаю кулаки і почуваю шалений наплив злобної впертості. Ні, так не буде! Та не буде...

Комісія є в повному складі з додатком директора, партійних представників і всієї професури. Наперед видно, що мені буде гаряче, бо кожний з присутніх вважатиме своїм священним обов'язком провалити "жінку ворога народу". Найсимпатичнішим з них є хіба сам професор іспиту — молодий жид, який не раз був гостем у нашому домі і що не побоявся на другий день катастрофи на очах всього людного інститутського подвір'я зупинити мене і висловити припущення, що чоловіка заарештували помилково і мусять незабаром звільнити.

Опинившись перед комісією, мобілізую всі свої сили і напинаюсь, мов натягнена струна, а мозок мій сверлує тривожна думка: "Тільки витримати взяту на себе роль!.."

На витягнений білет відповідаю без надуми. Всі три питання знаю твердо і, сама собі дивуючись, чую як чітко і зв'язно звучить моя відповідь. Картка вичерпана бездоганно. Комісія починає шептатись, і по нараді, проти всяких правил, на мене починають сипатись з усіх боків найрізноманітніші питання, частина яких не має нічого спільного з іспитовим матеріалом. Я іронічно посміхаюся, але відповідаю так само спокійно і річево, без найменшого замішання і зупинки. Моя усмішка починає бентежити членів комісії, а тому, задаючи витання, вони уникають зустрічатися з моїм поглядом.

Це триває задовго, і професор, звертаючись до голови комісії, рішуче заявляє:

— Я вважаю, — досить!

Мене звільняють.

Кинувши холодне "до побачення", обертаюся і повільно виходжу зі залі. Сил мені стає тільки, щоб перейти подвір'я. Але коли вже опиняюся на безлюдній алеї парку, вибухаю істеричним плачем. Дороги вже по бачу, не стримую сліз і біжу, біжу, бо чую за собою чийсь спішні кроки. Мене доганяє згаданий професор — жид і затримує за руку.

— Я знав, що ви будете плакати, і тому вийшов за вами... Але мушу вам сказати, що подивляю вас! Колись, коли непорозуміння з вашим чоловіком скінчиться, — а я переконаний, що це тільки непорозуміння, — мушу йому все розказати! Мушу йому погратулювати, що має таку жінку! Ви нині склали подвійний іспит! Але іспит офіційний, хоч який блискучий він не був, є ніщо в порівнянні з іспитом характеру!!! Тримайтеся і надалі так! Я вертаюся, бо на мене чекають і знають, чому я вийшов. Буду мати неприємність, але я їх не боюся, а не міг стриматися, щоб вас не потішити. Ідіть додому і заспокойтеся. До побачення!

Сердечно стискую простягнену мені руку і в думках благословляю цю шляхетну людину, що в такий критичний момент одна з усіх знайшла для мене кілька потішаючих слів.

Як довідалася пізніше, цей професор мав дійсно неприємности за те, що настояв на

своєму і виставив мені найвищу ноту, хоч, з міркувань політичних не повинен був того робити.

Не вдалося мене провалити і на останньому іспиті, хоч на мене завзялися поважно. Тільки ноти найвищої я вже не дістала, бо другий професор не був уже такий відважний.

Звичайно, помимо бажання мого мужа я не могла не ходити до НКВД дізнаватися про його долю. Мене зустрічали часом по-грубіянськи, часом досить чемно, але по суті нічого не відповідали.

— Ваш чоловік живий і здоровий. Зараз сидить і пише... Побачень не дозволяємо нікому, пакунків передавати також. Але для вас зробимо виняток: принесіть білизну і дещо їстівного сьогодні в 10 годині вечора. Про цей дозвіл нікому не кажіть, бо тоді ми не будемо мати спокою від інших жінок. — так сказав мені одного разу начальник НКВД, що зовнішнім поглядом своїм нагадував добродушного товстого різника худоби.

Ще вдень будинок НКВД мав вигляд звичайної урядової установи з гостинно відкритими дверима, куди міг свобідно зайти кожний. Озброєна варта переносилася до середини будинку і вже там легітимувала відвідувачів, що заходили в якійсь справі. Але коли на землю спадав присмерк, картина цілком змінювалася. Варта ставала не лишень при вході і на рогах будинку, але замикала цілий квартал і не пропускала нікого. Між НКВД і в'язницею постійно їздили вантажні авта, наповнені в'язнями, яких привозили і відвозили з допиту.

Вікна були щільно замкнені, не пропускаючи жодного промінчика світла. І, коли б не рух за стінами цієї пекельної установи, то можна було б подумати, що будинок спить.

З завмираючим серцем і великими труднощами, довго пояснюючи недовірливій сторожі причину своєї невчасної візити, добиваюся врешті на призначену годину в середину будинку. До мене приставляють спеціального енкаведиста, який наказує мені сісти в куточку і чекати. Сідаю.

Пливають тривожні хвилини і розтягаються у безконечність... Чую, як під'їжджає авто, що з нього під вигуки команди стрибають люди і йдуть кудись під будинок, очевидно, в пивниці. Хтось гукає в коридорі з відкритих дверей:

— Вже є? Добре, я зараз приходжу!

Сиджу і тремчу тілом. Серце моє опановує невимовно тяжке почуття, і я вже починаю жалувати, що далася заманити в цю криваву пастку.

Раптом десь внизу, ніби під землею, тріскають двері, і звідкись виривається страшний нелюдський крик, ніби з когось живцем деруть шкіру. Вслід за тим чути поспішні кроки, і до почекальні вскакує приземистий чорний слідчий з озвірілим обличчям.

— Авто! відвезти до в'язниці!

Він весь тремтить, а специфічний солодкавий запах крові, що увірвався разом з ним, затуманює мені мозок, і я почуваю, що от-от зімлію. Та слідчий в тому моменті зауважує мою присутність і люто гукає:

— А ця що тут робить?!

— Каже, що начальник дозволив їй принести передачу для чоловіка, — відповідає один з вартових.

— Геть!!! — зарепетував оскаженілий до краю слідчий. — я покажу передачу! Що це за порядки!!!

Мене виштовхують в плечі на сходи, а я, збігши в долину, ледве стримую крик: двоє міліціонерів тягнуть до виходу якесь пошарпане, безвладне людське тіло...

* * *

Як довго ув'язнений був під слідством і знаходився в розпорядженні НКВД, жодних передач не дозволялося. І тільки тоді, коли слідство було закінчене, і людина переходила в розпорядження в'язничної адміністрації, могла діставати щодесять день від своїх родичів чисту білизну.

Советські в'язниці представляли собою подібність до фортець, обложених жіночим військом. Ще з півночі збиралися нещасні у великі черги, бо передач приймалося тільки таку кількість, яка залежала від гумору вартового: один день більше, другий день менше. Отже, щоб бути певнішому, треба було прийти раніше і зайняти чергу.

Високі мурів в'язниць, вибудовані ще за часів царського режиму, виявилися для "найвільнішої в світі країни" недостатніми. Тому на відстані 50 метрів довкола цих мурів були пороблені додаткові загорожі з колючого дроту, за переступлення яких стрілялося без попередження. ґрати на вікнах теж, очевидно, вважалися недостатнім символом страчення свободи, а тому назовні на вікнах пороблено суцільні дерев'яні щити, тільки трохи відхилені вгорі, щоб припустити до середини необхідну мінімальну кількість світла. На рогах мурів побудовано обсерваційні вежі, на яких круглу добу стояла озброєна варта. Ніхто, ніколи і в ніякій справі не смів наблизитися до в'язничних воріт, хіба міліціонери і енкаведисти в одностроях. Зрештою, ніяких справ взагалі не узнавалося, окрім передач. А передачі приймалися в маленькій дерев'яній будочці, поставленій коло зовнішньої дротяної загороди.

І саме коло цієї будочки, тісно притулившись одна до одної, стояли жінки. Молоді і старі, інтелігентні і прості, горожанки і босі, з потрісканими ногами, селянки, діти — весь цей різнорідний натовп мав загальну печатку горя і незаслуженої кривди. І коли загально серед населення створилася атмосфера взаємонедовір'я і страху, то тут панувала щирість об'єднаної спільним горем родини. Велися одверті розмови, сипалися скарги і нарікання, перемішувані рясними сльозами. Були тут і чужі, з інших міст, що шукали своїх чоловіків, синів, братів, забраних деінде і невідомо куди вивезених.

Я вже була не раз коло тої черги, помагаючи своїй сусідці, що все приходила з дитиною. Але коли нарешті "слідство" мого чоловіка скінчилося, я прийшла з власним пакунком. Олена, як звичайно, прийшла з синком, якому щойно скінчився рік.

Стояли ми від ночі аж до дев'ятої години. О дев'ятій від нас забрали пакунки і коло 12-ої години винесло брудну білизну.

Багато з присутніх дістають назад переданий пакунок з запискою: "Не числиться!" Ця лаконічна відповідь означає, що заарештованого не знайдено: може, якраз, в тому

моменті є на допиті (бо допити продовжувалися і по закінченні "слідства"), може, перевезений до іншої в'язниці, може вже засланий, чи й замордований, але пояснень не дають жодних.

Ті, хто дістав брудну білизну, перш за все розгортають її і перевіряють одну річ за другою, ніби намагаючись поміж рубцями тхнучих тяжким в'язничним запахом лахів начитати долю їх власника. І, дійсно, часом ці бездушні свідки багато говорять...

Моя сусідка не дістала назад сорочок, а на поясі підштанців видно сліди засохлої крові. Сорочки, очевидно, були ще більше закривавлені, і тому їх не передали. На брудній носовій хустині ниткою, виторченою зі шкарпетки, вишито незграбними кривими літерами зворушливі слова: "Синочкові Павликові в день народження від тата".

— Бачиш, який подарунок дістав? — говорить Олена до дитини, жалібно скрививши уста, а потім падає на землю і заходиться в конвульсіях страшного істеричного плачу.

Я стараюся її заспокоїти, але вона не слухає мене і чим далі, то більше тратить панування над собою.

— Кати! Нелюди! Кровопивці прокляті!!! За що ви катуєте його?! Що він кому завинив?! За що ви осиротили моїх дітей?! Вас різати мало! Беріть же і мене разом! Беріть і дітей! Всіх беріть!

Ситуація була небезпечна. Я тримала на руках маленького Павлика і не могла нічого робити. Тим часом несамовиті крики напівзбожеволілої жінки могли щохвилини притягти увагу когось з в'язничної сторожі, і тоді доля Олени була би вирішена раз на все...

— Жінки! — гукаю до присутніх. — Зробіть що з нею! Та допоможіть мені!..

На допомогу мені приходить якась старша жінка, що підносить силою Олену з землі, тулить обличчя до своїх колін і таким способом в широких фалдах своєї спідниці глушить її крики.

— Цить, доню, цить! — говорить ласкавим заспокійливим волосом. — Бог дасть, все мине, і прийде твій соколик додому!..

Хтось приносить воду і обливає Олену, інші співчувають, інші потішають. Молода жінка врешті перестає плакати і сидить непорушно, дивлячись просто перед себе безтямними очима.

Білизна мого чоловіка передана повністю і є чиста від крові, а тому я почуваюся щасливою, такою щасливою, що мені ніяково перед своєю пригнобленою сусідкою...

* * *

Минуло півтора місяці, а справа з моїм і Олениним чоловіком була в тому самому положенні, і не було жодних виглядів на якісь зміни. Між тим, літо наближалось до кінця, і нам треба було подбати про посади. На щастя, ситуація трохи змінилась в нашу користь: коли протягом останніх років всіх запідозрених і родичів ув'язнених немилосердно усували з усіх урядів і не допускали навіть до найгіршої фізичної роботи, то в липні 1938 року вийшло нове розпорядження — повернути їх всіх на старі місця і дати їм працю за фахом. Не працював лише той, хто був нездібний до праці, або сидів у

в'язниці.

Однак, коли я звернулася до нового директора з запитом, чи я лишаюся, як було плановано раніше, на посаді асистентки при кафедрі літератури, він вдав здивованого:

— Ви?! При кафедрі?! Хто вам міг сказати гаку дурницю?! Ми дійсно потребуємо людей для наукової роботи, але добираємо їх з НАШИХ СОВЕТСЬКИХ кадрів. Ви зрозуміли мене?..

Я, звичайно, зрозуміла: помимо постанови, я не належала до "НАШИХ СОВЕТСЬКИХ", себто, певних людей і тому могла виконувати тільки гіршу роботу. Не бажаючи виїжджати з міста, я звернулася до Міського Відділу Народної Освіти з проханням звичайної учительської посади, але і там мені відмовлено. Довелося їхати до столиці в Київ безпосередньо до Народного Комісаріату Освіти. Там я дістала призначення на посаду учительки мови і літератури в глухе містечко Б. в іншій області.

Маючи призначення в кишені, договорившись з директором школи в Б., я одначе відтягала від'їзд до останнього моменту. Невимовно тяжко було зірвати ту останню ниточку зв'язку, що лучила мого бідного мужа з волею. Тяжко було подумати, що він в очікуваний день вже не дістане навіть пакунка з білизною, який в умовах страшних тюремних буднів був цілою радісною подією. Але наближався початок нового року, і я мусіла їхати, бо спізнення на кілька днів могло мене позбавити права на посаду.

Приношу до в'язниці останній пакунок. В ньому, окрім звичайної білизни, — тепле убрання, зимовий плащ, тепла шапка і черевики: холодний Сибір вимагав насамперед теплого одягу.

На блочкові, який видавався спеціально для перепису передаваних речей, всупереч виразному застереженню; "Всякі дописки суворо заборонені!", пишу два слова: "Виїжджаю Ольга".

По кількох годинах, коли винесли білизну, вартовий гукав: "Мак!"

Пробиваюся на оклик крізь юрбу до віконця.

— Це що таке? — бризкаючи слиною, кричить вартовий і тикає пальцем в дописку.

— Я хотіла повідомити, що виїжджаю...

— Ах, ти "хотіла повідомити"!... — перекирляв мене вартовий. — А хто дозволив "повідомляти"? Га? Хто дозволив?! Тепер маєш, маєш! — шпурляє мені просто в лице щойно переданими речами. — От тобі твоє повідомлення!.. Прийдеш тепер через десять днів! Марш!

Я збираю речі виходжу з натовпу і в розпачі на хвилину запиняюся.

— Не прийняли!.. Останньої передачі, останньої звістки з волі від рідних — до прийняли!.. Як же він буде без теплих речей?!

Складаю одягу у вузол і обливаю її пекучими сльозами. До другої передачі я вже не могла сидіти в Х.

Мене обступають співчутливі жінки, які бачили всю сцену, потішають мене і дають раду — звернутися до бувших сестер-монахинь з розгромленого більшовиками монастиря.

В той самий день розшукую сестер і договорююся з ними, що вони за невелику винагороду будуть прати і передавати до в'язниці білизну і сповіщатимуть мене листами, чи мій чоловік і далі знаходиться у в'язниці.

Через два дні я з родиною виїхала до Б.

* * *

На новому місці наступили для мене невимовно тяжкі дні напруженого чекання: одержавши листа, я з полегшою зітхала і чекала на іншого.

Свідомість моя була постійно роздвоєна: Одна її частина мусіла бути сконцентрована на безпосередньо виконуваних обов'язках, а друга була там, в далекому місті, за мурами і ґратами в'язниці... І часто, тільки на хвилину стративши панування над собою, ментально забувала де я і що маю робити. Не чула звернених до мене запитань, не розуміла жодного рядка з прочитаного тексту, не пам'ятала слова, на якому зупинилася в своєму викладі.

Часом в середині лекції мене раптом опановувала моторошна думка, що може саме в цей момент, коли я розповідаю учням про "неоцінімі вартости" якогось бездарного комуністичного поета, мого мужа, вже непритомного від побоїв, або мертвого, тягнуть десь сходами пивниці, як того нещасного в той пам'ятний вечір в НКВД...

Тоді зникали всі думки, вся сила волі, і мені хотілося закричати несамопитим голосом, покинути все і бігти на поміч!!!

Починалася страшна боротьба між розсудком і серцем. Я відчувала, як на чолі і на скронях в мене виступала холодна роса, а учні широко розкривали очі і презиралися.

Це тривало секунду дві, п'ять, десять...

Нарешті перемагав таки розум, і упокорене серце замовкало, корчачись в конвульсійних болях...

— Отже, на чому я зупинилася? — питала опалим, байдужим голосом.

— Ви зупинились на... — підказували учні.

І лекція йшла далі...

* * *

Як і слід було чекати, коло мене, "жінки ворога народу" створилася атмосфера шпигунства і недовір'я, які з особливою яскравістю виступали в умовах нудного провінціального побуту. Дарма я працювала з усіх сил, виконуючи масу неплатної роботи, дарма, що в протязі короткого часу здобула собі признання найкращої у своїй ділянці фахової сили не лишень в школі, але й в цілому районі, а все ж таки мої колеги, що належали до комуністичної партії, давали мені виразно відчути, що я — елемент чужий і непевний.

Та я не переймалася тим. У порівнянні до переживаної трагедії, вся решта видавалася мені такими дрібницями, що про них смішно навіть було думати. Внутрішніх своїх почувань я ніколи не виявляла назовні і трималася з усіма холодно — офіційно.

Тільки у вільні години, опинившись в тісному гуртку своєї осиротілої родини, скидала з себе маску байдужости і вповні віддавалася своїй настроям. Почувала себе,

як артистка, що опинилася за кулісами після довгої невластивої її призначенню ролі, і в сльозах та жалях знаходила своєрідний відпочинок. Тяжко було дивилася на безтурботність меншої доньки, що не пам'ятала батька, а ще тяжче було заспокоювати цікавість старшої, яка постійно допитувалася, де тато і чому так довго не приходить?..

* * *

Так минула, тепла, лагідна осінь, минула пора холодних дощів, нарешті, впали сніги, і землю скував мороз.

І одного дня в місяці грудні дістаю від монахині листа, що передачі більше не прийняли...

Кінець?..

Невже так просто прийшов кінець?!

Уявляю собі, як сестра дістає назад переданий клунок з запискою: "Не числиться!"... Дістає так, як діставали, дістають і будуть діставати сотні, тисячі інших.

Як просто!..

І світ не завалився?! І не видно жодних позначок того, що сталася така страшна трагічна несправедливість?! І життя далі йде своїм нормальним ходом?!

І лишень тоді починаю розуміти, як помімо холодних розважань розуму, що інакше бути не може, що наш випадок — це тільки одне кільце безконечного ланцюга загальної ежовської драми, — десь глибоко в серці жила несміла, крихітна надія па чудо: А може... Адже він ні в чому невинен!.

Ні тепер зректися тої надії?! А чим жити?

Ні, так не можна лишити! Треба щось робити!

Свекруха, що їй нещастя єдиного сина додає сил, вибирається в дорогу до Х., а для мене ще гірше згущаються фарби тривожних буднів.

Довго тягнуться напружені непевністю дні, а ще довше понурі безсонні ночі, але нарешті приходить лист від старенької! Ні, не все ще втрачене! Олександр далі на місці, тільки на кілька днів його вивозили чогось до обласного міста.

"Я залишуся тут деякий час. — писала мати — Нехай він бодай по списку передачі догадається по письму, що тут є якась одна близька йому людина, і може не буде почуватися таким осамітненим..."

Я багато молюся тепер. Часто навіть не помічаю як минає ніч, і ранок застає мене на колінах перед розп'яттям. Це додає мені сил... Колись, ще в ранній молодості, я десь зустрілася з таким дивним виразом якогось автора: "Якщо нема Бога, то я Його видумаю!" Тоді мені видавалася безмежно смішною зухвалість того хробачка, що дерзав створити поняття безсмертної, могутньої Сили, Добра і Справедливості. Але тепер, в моєму горі, я починаю глибше розуміти крик того бажання, родженого нелюдською силою розпуки. І мені здається, що кожний безбожник, який ціле своє життя заперечував існування Бога, опинившись у моєму становищі, закричав би: "Боже, Боже! Коли Тебе нема, то я Тебе видумаю!!!"

Молись, дитино моя! Учи — хай моляться! Не бійся, що хтось про це довідається — тепер це не є так важно, а дитяча молитва найскоріше Бога досягає. Моліться

всі! Більше ми не маємо, на що надіятися"...

Після того знову приходили листи, але в них нічого певного не було, але мати і далі не тільки сама вірила в чудо, а ще знаходила силу і в мені ту віру розгрівати.

Села материнської любови безмежна!..

Минув ще місяць...

Раптом у січні 1939 року — грім з ясного неба! — преса приносить повідомлення про "зловживання владою" в органах НКВД!!! Того самого НКВД, діяльність котрого досі вважалася гак свято непомильною, що за самий сумнів у тому каралося кількома роками каторги!!! А тут кривавого комісара Єжова усувають, багатьох службовців НКВД не тільки викидають з праці, але садять їх до криміналів разом з тими, чиїх панами життя і смерти вони недавно були!!!

Неможливо описати загальної зміни настроїв, яку приніс цей несподіваний удар! Здавалася, що з усіх грудей нещасного багатоміліонового народу вирвалося спільно зідхання полегші, навіть у тих, хто ще вчора розпинався за справедливість єжовської політики.

При кожній зустрічі знайомих першим питанням було: "Чули? Єжова усунули!". І люди тішилися, немов би мова йшла про ліквідацію масової епідемії, чуми, всі були переконані, що з перших днів наступлять якісь надзвичайні події.

Але минали тижні, а все залишалося по-старому.

Нарід завівся у своїх сподіванках.

Щоправда, по тому дальші арешти майже припинилися, якусь частину в'язнів звільнили, але вирвати з заслання вже було неможливо. Так само не змінилося ставлення офіційних чинників до родин репресованих чи розстріляних: їм і далі казали, що їхні близькі є "ворогами народу".

Сотні тисяч скарг, якими почали засипати всі судові інстанції та відділи НКВД, залишалися без відповіді. В найкращому випадкові обіцяли справу "розшукати і переглянути". Але розшукати і переглянути всю масу присудів при найкращому бажанні, з огляду на їхню запутаність і кількість — було неможливо. А тим більше було безвиглядно, оскільки ніхто навіть не збирався робити якісь енергійні кроки в напрямі встановлення справедливості. Отже, тільки незначні одиниці з тисяч засуджених при дуже впливових зв'язках їх родичів могли числити на поворот.

Знову ж слідчі, котрі і надалі лишилися на своїх місцях, для власної реабілітації почали вживати всіх заходів, щоб ті в'язні, котрих вони по рокові і більше тримали в безпідставному арешті, були таки засуджені і позбавлені можливості, опинившись на волі, писати різні протести і виволікати на світло денне різні, дуже немилі для НКВД, таємниці.

"Трійки", хоч і були замінені формальними судами, куди допускалися навіть свідки і адвокати, і на вироки можна було апелювати до вищих інстанцій, але і далі всі "політичні" розправи відбувалися при закритих дверях, а адвокати і свідка були зобов'язані тримати всі справи в таємниці під загрозою гострої кари.

Коротко кажучи, нічого не змінилося.

Це було найкращим підтвердженням того, що "ежовщина" не була справою групки окремих політиків, лиш заздалегідь обдуманим і схваленим міроприємством комуністичного уряду Москви. Коли ж ціль була досягнена і дальша нагінка на нещасне населення ставала непотрібною, то Єжова, з міркувань відомої засади: "Мурин своє зробив. Мурин може відійти"[\[12\]](#), — усунули. А що "мурин", маючи перед тим необмежені впливи і повновласти, виріс у поважно конкурентну загрозу для всього Кремля і самого Сталіна, то його не просто віддалили, але при тому зламали йому хребет, щоб, бува, чимсь не нашкодів. А великий батько Сталін не поминув нагоди ще раз виступити в ролі гарячого "оборонця" своїх підвладних і погрозити пальцем у бік мнених винуватців, ним же самим задуманої кампанії.

В лютому повернулася моя свекруха і повідомила, що справа Олександра буде розглянена на суді.

ДЖЕРЕЛА КАТАСТРОФИ

Щоб перейти далі до оповідання, треба повернутися трохи і розглянути деякі події, які були причиною арешту мого мужа і про котрі ми в той час нічого не знали.

Як потім довідалися ми від безпосередніх учасників, справа представлялася так:

В місті З. Н-ської області, в одній високій школі, де перед двома роками працював мій муж, було нараз заарештовано 6 чоловік: директор, старенький секретар, троє професорів та керівник військового вишколу студентів.

Всіх їх одного вечора впровадили до кабінету слідчого, де відбулася коротка і досить повчальна розмова.

— Ви всі, — сказав слідчий, — є обвинувачені в тому, що хотіли скинути уряд шляхом збройного державного перевороту при допомозі тієї зброї, що знаходяться в інститутському військовому кабінеті (а там було всього 16 учбових рушниць). Чи ви з тим годитеся, чи ні — немає жадного значення. Ми кажемо, що організація існує, і вона мусить існувати! А для того, щоб не тратити даром часу, — подивіться, що ми вміємо робити!

При тому слідчий натиснув гудзик електричного дзвоника. В кімнату увійшло двоє енкаведистів і стало "на струнко".

— Візьмемо... — слідчий переводить погляд з одного обличчя на друге і зупиняється на секретареві. — Візьмемо для прикладу ось цього старого.

— Беріть! — звернувся до своїх помічників. — До кінця!

Підручні по цьому слові налітають на безборонного бідаку, валять його з ніг і починають місити кованими чобітьми.

— Ой! — закричав старенький. — За що?! Рятуйте!!!

Але в тому моменті один з катів зручним рухом б'є його зап'ястком просто в уста. Чується хряскіт поламаних костей і на підлогу разом з кров'ю вилітають зуби нещасного. Двоє "обвинувачених" при тому зімлію, але "робота" не припиняється.

За кілька хвилин на підлозі в останніх конвульсіях здригається суцільна кривава

маса. Людини не стало...

Коли тіло винесли, а зімлілих привели до пам'яті, слідчий почав розмову:

— Ну, — промовив він, закурюючи цигарку, — тепер ви вже дещо бачили... Попереджую, що кожного з вас чекає те саме, коли будете вбиратися і не підпишете свого обвинувачення... Маєте до вибору: або заслання на Соловки, або заслання до "праотців". Що скажете?

Приперті такими "незаперечними доказами", обвинувачені, навіть не читаючи, підписують акти, і їх відводять до в'язниці.

По двох днях у кабінеті слідчого відбувається "нарада" з обвинуваченими.

— Ви до вини призналися, — говорить слідчий. — Але у вашій організації нема керівника. З вас ні один па це не надається, бо вам усім бракне зв'язку з закордоном, бракне знання чужих мов, і взагалі ви всі — дураки. А мені треба людини видатної! Отже, подумайте хто був вашим організатором!.. Тільки не називайте таких йолопів як самі, але вкажіть мені людину відповідну! Можете собі закурити, — і він підсунув папіроси. — Ну?..

Що думали чотири з них — вже ніколи не доведеться дізнатися. Відомо тільки, що один професор, приятель мого чоловіка, виявився найспритнішим.

— Я знаю таку людину, громадянине слідчий! Це — Олександр Мак! Він, правда, звідси виїхав, але це нічого не шкодить. Олександр Мак зрадився мені колись, що його батько і сестра є в Польщі. Крім того, він знає кілька європейських мов, знає історію, знає географію, орієнтується в політиці, і взагалі розумний, як чорт!

І, ніби на своє оправдання, звернувся до решти:

— Я думаю, колеги, що ліпшої кандидатури нема! Що ж... коли ми в інтересах нашої дорогої держави приносимо себе в жертву і наші родини мусять терпіти, то і Мак не є екстра-людиною! Хай і він свою лепту дасть!.. Це, може, і ліпше для нього буде, бо заслання безперечно поправить його політичний світогляд, котрий не є цілком нашим, і в майбутньому він сам нам подякує. Справді!..

Решта мовчала...

Слідчий похвалив ревність покірного підсудного, пообіцяв йому легшого вироку і сказав, що про справу ще передумає.

Очевидно, навівши деякі довідки, прийшов до висновку, що кандидатура є добра і тому вплив до "обвинувачення" Олександра Мака і вислав до міста Х. відповідного листа, наслідки якого наступили пам'ятного для мене дня 20 червня 1938 року...

Для зручності дальший опис подій подам так, як пригадую їх собі зо слів Олександра.

ЗА МУРАМИ НКВД

Я давно був приготований де того, що сталося. Проте, коли, з'явившись до начальника НКВД в призначену годину, почув грізне: "Взяти! Обшукати!", відчув такий невимовний душевний біль і такий страх, що дивуюся досі, як я не вмер на місці!

Моментально встали перед очима діти, жінка, мама .. І в той момент, щоб лиш на секунду побачити їх всіх і пригорнути на прощання, без надуми, віддав би своє життя.

Двоє сторожів, звичні до таких наказів, пхають мене сходами вниз до підвалу, до якоїсь цементової клітки, в котрій є лишень грубі двері і високо вмонтована лампа, захищена дебелою залізною сіткою. Тут мені наказують роздягнутися, для чогось заглядають у рот, у вуха, під пахи, бурять мені волосся і, нарешті, забравши всю мою одягу, виходять, залишаючи мене цілком нагого на цементі.

Тріснув ключ у замку, зацокотіли по цементі, віддаляючись, ковані чоботи і наступила моторошна, гнітюча тиша. Скільки вона тривала — не можу сказати, знаю тільки, що видалася мені вічністю.

Я пробував ходити, пробував сидіти, пробував рахувати, нарешті, попав у таку розпуку, що хотів стукати кулаками в двері і кричати: хай уже хтось прийде, хай скаже, чого від мене хочать!

Але не проходив ніхто, і мертва тиша панувала далі.

Нарешті глухо задудніла земля, і я догадався, що то під'їхало авто. По хвилині почувся тупіт багатьох ніг і вигуки: "Сюди! Направо! А ти куди?! Стій!"

Деся поблизу відмикаються і замикаються двері, кроки чуються все рідші, поки і останні з них не затихають на сходах вгору.

По короткому часі повторюється те саме: "Сюди! Скоріше там! Сюди: номер одинадцятий!". І знову брязкіт ключів і скрегіт замків.

І раптом серед тої стриманої метушні почувся розпучливий крик молодого хлоп'ячого голосу:

— Дядечку! Не веліть мене більше сюди!!! Тут будуть знову бити!!! Я не хочу до підвалу!!! Заведіть мене нагору до слідчого!!!

За тим глухо посипалися удари і почулася притишена жахлива лайка. Чути було якесь вовтуження: когось тягли силою, хтось упирався, і впереміжку між лайкою і ударами той самий душу роздираючий крик:

— Пу-у-у-стіть мене!!! Я не ви-и-и-нен!!! Не бийте мене!!! Ой, не би-и-и-йте мене!

Хряпнули двері, крики стали глухішими і нерозбірливішими а потім стихли.

А потім... Потім почалося пекло!..

Як я зрозумів, все підземелля було місцем вимушення признань і виконання смертних вироків. Тут, в цементових мішках, били до непритомности гумовими палицями — ламали кости, запихали голки під нігті, відбивали печінки короче кажучи, "викривали ворогів народу" і "створювали контрреволюційні організації"...

Припавши вухом до грубих дверей, з завмираючим серцем прислухаюся до того, що діється поза ними, і тіло моє обливається холодним потом. З усіх сторін проникають стогони і крики, перемішані з лайками і погрозами, час до часу чуються звуки, подібні до сгрілів і сопіння людей, що, тяжело ступаючи, волочили якісь тягарі... І від того, що грубі мури і дебели двері приглушують звуки і відбивають їх у різні напрямки, мені починає видаватися, що то кричать і виють стіни моєї клітки, що стогне підлога, янчить стеля, і лампа видає звуки, подібні до дзвякання зубів.

Почуваю, що мене починає огортати божевілья!...

Я кпдаюся від дверей геть в кут, сідаю просто на холодний цемент підлоги і затикаю вуха. Але розгойдана уява не дає спокою, і крики та зойки чуються вже в мене всередині. Я з усієї сили товчу головою об мур, намагаючись стратити притомність...

Мов у дикому півсні чую знову, як десь відмикаються і замикаються двері, як виринається з них скигління і стогони, як тягнуть когось кудись коридором, як знову приводять нових...

За себе я забув цілком, немов би моя особиста трагедія перестала існувати.

Нарешті, по довгих годинах рух припинився, і я не то заснув, не то стратив притомність...

* * *

Прийшов до себе від скреготу ключа в замку. Мною тріпало, немов у лихоманці, від холоду і від нервового потрясіння минулої ночі.

На порозі стояло два сторожі і голяр. Вони принесли зі собою стілець, посадили мене на ньому і обголили. Потім кинули мою одержу, на котрій вже не було ні одного більшого гудзика і ні одного залізного гачка і наказали вбиратись.

Шклянка якоїсь теплої води і кусник хліба дивним способом ослабили нічні враження, а кілька ковтків свіжого повітря, коли мене виводили на двір, і сліпуче соняшне світло повертають мені остаточно рівновагу духа, так що коли входжу до кабінету слідчого, почуваю себе відносно спокійним і впевненим.

Веде мою справу сам начальник НКВД, котрий сьогодні в доброму настрої, і мені не віриться, що ця людина могла так різко вчора крикнути: "Взяти! Обшукати!", не вірилося, що з відома цієї людини відбувалася нічна кривава вакханалія.

Побачивши мене він зовсім привітно всміхнувся і чемно сказав:

— Сідайте. Запропонував би вам закурити, але ви не курите?

— Ні.

— Я знаю. Прошу відповідати па питання.

Почалася процедура оформлення: ім'я, назвисько, рік народження, професія і т. д.

Списавши докладно всі дані про самого і про всю мою родину, начальник відложив папери набік і спитав:

— Вам, звичайно, відомо, з якої причини ви арештовані?

— Ні, — відповів я.

Слідчий подивився на мене л батьківським докором.

— От що, заарештований, я говорю з вами по-людськи і не хочу застосовувати до вас жорстоких методів, а тому прошу вас бути щирим. Ніякі викрути тут на допоможуть, лишень погіршать вашу і без того погану справу. Ми вже все знаємо і без вашого признання, але цим самим даємо вам можливість розкаятися і поправитися. Ваша провина перед державою і народом є страшна, і тільки чистосердечним признанням і розкаянням ви можете собі пом'якшити суворість вироку.

Він говорив, а я сидів і дивувався, звідки цей тупий м'ясний обрубок навчився грати роль уболіваючого наставника?! Грав, треба сказати, досконало!

— Ми також люди, а не звіри, і можемо зрозуміти, що на ваш світогляд мали від'ємні впливи родина, друзі, різна шкідлива література, ну і... шкідницькі націоналістичні настрої того періоду, коли формувалася ваша свідомість. Отже, признайтесь у всьому щиро, і я вам обіцяю, що не пожалієте того. Тільки щиро розкажіть про тих людей, котрі пхнули вас на шлях політичних і державних злочинів, і про тих, кого ви повели за собою. Щоб вам було легше зосередитися — ось тут маєте папір, майте олівець — сідайте і пишіть. Пашіть про все по правді!

— Дуже зворушений, начальнику, вашою добротою, — відповів я з чемною іронією, — але мушу вам сказати, що не маю абсолютно про що писати.

— Впираєтесь? — помітно занетерпеливися начальник і з ноткою погроза додав: — Майте на увазі, що всі злочинці починають від того самого, але в нас іще не було випадку, щоб ми тої упертості не зламали!..

При тих словах якась темна хвиля шугнула мені в голову, і я стратив панування над собою.

— Так, я чув, як цеї ночі "ламали упертість", і мушу признати, що після того не один підпише на себе які завгодно обвинувачення. Але. громадянине начальнику, на мені заведетесь! Я себе знаю добре, і скажу вам наперед, що ви мене можете навіть спалити живцем на вогні, але не витягнете з мене нічого, крім того, що я кажу зараз. Тим більше, що коли б я навіть і хотів, то не знав би, в чому мені, як ви кажете, "признаватися". Скажіть насамперед, в чому мене обвинувачують, а тоді вже починайте дерти з мене шкіру, чи застосовувати інші практиковані вами способи! Може вам і вдасться, як не витримаю! Пробуйте!

В очах "добродушного наставника" спалахує лихий звірський вогник, і він ляскає долонею по столі.

— Ах, так?! Ну, а я тобі скажу, що тебе навіть пальцем ніхто не торкне, а ти признаєшся! Чув? Признаєшся у всьому!

Він викликне вартового і наказує йому відвести мене до кімнати № 22.

КІМНАТА № 22

Кімната № 22 міститься в самому кінці коридору і виходить вікном на внутрішнє подвір'я. При вікні стоїть бюрko, а при дверях — маленький столик і стілець. На стіні висить портрет Єжова.

Коли ми заходимо до середини, тям нікого нема, але по кількох хвилинах входить якийсь енкаведист, як видно по відзнаках, найнижчої ранги і важно розсідається при бюрку.

Я з цікавим страхом сподіваюся чогось особливого і приготавляю сам себе до різних несподіванок. Але і вигляд кімнати і сам енкаведист не мають у собі нічого загрозливого.

— Заарештований! — звертається службовець до мене. — Будете признаватися?

— Ні! — відповідаю твердо.

— Добре...

Такої спокійної і байдужої відповіді я не чекав. Думав, що почне битися, чи принаймні сваритися, але помилився, Енкаведист подивився на свої чоботи, побарабанив пальцями по столі і закурив цигарку. Видко, що не знав, що має зі собою робити, й тому відчиняє шухляди столу, витягає якісь старі неупорядковані папери і починає їх переглядати.

Я стою, переконаний, що мене зараз кудись покличуть і почнуть допитувати. Але — ні! Минає кільканадцять хвилин, не приходить ніхто.

— Мабуть, зайняті чим іншим — рішаю про себе.

Та по якомусь часі переконуюся, що по мене не збирається ніхто приходити. У всякому разі не видно, щоб той енкаведист нетерпеливився чи виглядав когось. Навпаки, вся поведінка його говорить про те, що він приготований сидіти незмінно в такому положенні довгий час.

За моїми плечима вартовий переминається з ноги на ногу, але не обзивається ні одним словом.

Оскільки мене більше нічого не питають, я також мовчу. Не просять мене сісти — я стою. Стою, і цікавість моя щодалі росте: "Що це має бути?" — ламаю собі голову.

Службовець уже чотири рази переглянув папери і пробував навіть щось писати. Але, очевидно, писання було для нього тяжкою і незвичною справою, так що він її покинув і вмостившись зручніше в кріслі, почав дивитися на портрет.

Минула година...

Минуло ще трохи часу, і енкаведист почав поглядати на годинник. З того я додумався, що він починав когось чекати.

А час, здавалося, стояв на місці.

По недоспаній, повній переживань ночі, мені страшно хотілося спати, і очі мої мимоволі клеїлися. З трудом стримуюся, щоб не сісти на підлогу.

Аж ось відчинилися двері, і увійшло двоє нових людей: вартовий і новий "слідчий". Вони обмінюються з присутніми привітаннями і незначними зауваженнями, після чого старі відходять, а нові займають їхні місця.

Тепер для мене положення вияснюється! Таємничі слова начальника: "Ніхто тебе пальцем не торкне" виступають переді мною у всій повноті свого загрозливого значення, і ситуація, котра мені спочатку видавалася глупою і смішною, показується з іншого боку. Це був початок тортур!

Новий енкаведист знову питає мене, чи я буду признаватися і, діставши відмовну відповідь, з таким самим глупим виглядом, як і його попередник, заглиблюється в папери, не звергаючи на мене жодної уваги.

Через дві години знову приходить зміна, а я все стою, час до часу перекладаючи тягар з одної ноги на другу.

Та стояти дедалі стає все важче. Всі мускули мені терпнуть, а в нижній половині тіла почуваю невимовний тягар. Коліна мені починають дрібно тремтіти, а серце б'ється з великими переборами.

Десь перед заходом сонця мені приносять якусь огидну, брудного кольору юшку, яку я випиваю так саме настоянки, і виводять до убікації[13].

Кілька кроків туди і назад принесли велику полегшу, але не надовго. Повернувшись на старе місце і постоявши що з півгодини, почув, що довго не витримаю.

— Чим це може скінчитися? — питаю себе. — Та вони ж можуть тримати мене так до повного виснаження і смерти! Це страшніше бійки і ламання костей! Треба сказати цьому йолопові, щоб відвів мене до начальника: хай покине цю дурну забаву!

Але — дивна річ! Поруч з тими міркуваннями і нелюдською втомою почуваю, що сам розмови не почну! Якась дивна сила сковує мій язик і зростає разом з моїми терпіннями.

Знову приходить зміна, приходить друга, а я все стою...

Десь уже коло півночі здавалося мені, що от-от упаду, але якось переміг себе і вже потім знаходився в стані якогось оціпеніння. Бачив, як мінялися вартові, чув, як мене щось питали, щось механічно відповідав і стояв далі, стояв, як заклятий...

Пам'ятаю ще, як уві сні, сяєво рожевого світанку, а потім — чорна прірва: зімлів.

Отямився вже в кабінеті начальника, облитий холодною водою.

— Ну. заарештований, — спитав той, — будете признаватися?

— Ні!

Почував таку лінь і байдужість, що навіть не хотів додати, що не маю в чому признаватися.

Мене знову відвели до кімнати № 22, і "допит" продовжувався, як я потім довідався 10 день! Але я тоді цілковито стратив почуття часу, і в моїй голові плуталися дні, ночі, вартові, вихід "на двір", штовханні і окрики: "Ти! Стій! При допиті не можна сидати". Часом все зникало, і наступало солодке небуття. А коли я приходив до дійсності, то все був облитий холодною водою. Пізніше, коли вже і вода перестала діяти, почали застосовувати якусь, очевидно, грубу голку, котра з невиносимим болем влазила в тіло.

Та, мабуть, і голка вже не діяла, бо одного разу я отямився не в знайомій кімнаті, лиш десь у підвалі. Високо вгорі заґратоване вікно пропускало світло мрячливого дощового ранку, чи вечора — не можна було вгадати.

Я поспробував поворухнути руками, ногами, поспробував сісти — ніби все в порядку.

— Живі? — почувся грубий голос з кутка, і, повернувши голову, я побачив на другій праці під протилежною стіною якогось чоловіка. Віку його не можна було пізнати, бо був зарослий і брудний.

— Та ніби живий! — відповів я, втішений, що коло мене є якась жива істота.

— Били? Ні?! А чого ж ти був мертвий?

— Не давали спати.

— Ага!.. А слідчий хто?

— Начальник.

— Пацюк?

— Який пацюк? — здивувався я.

— Та начальник. Його так називають тут: "Пацюк"... Ти недавно тут?

— З двадцятого червня. А сьогодні яке число?

— Сьогодні вже тридцятье... Та ти ще маєш щастя! — заздрісно сказав в'язень.

— Щастя?! — здивувався я. — Чому?

— Бо "Пацюк" ще добрий! А от його закупник — "Воша" О! То є сволоч!

— А по-моєму, то і "Пацюк" добра сволоч!

— Ну-у-у, ні! Цього ви не кажіть! — енергійно заперечив мій співбесідник. — Все таки їх не можна порівнювати! "Пацюк" тільки не любить, як хто втирається, і тоді б'є. А як хто покірний, то і папіросами частує і навіть їсти дасть, їй-Богу!

Оце зі мною сидів один, — бо я вже, браток, тут п'ятий місяць! — молодий якийсь. Випив цей молодий колись і щось там проти Сталіна сказав. Ну, і взяли його. А в нього, знаєш, жінка молода і близнят мала. От і попав він також до "Пацюка". Питає його "Пацюк": "Ти проти Сталіна такі і такі слова казав?" "Казав" — каже. "Як же ти, сякий-такий, осмілюєшся такі слова говорити? Хто тебе намовив?". "Та мене, — каже, — ніхто не намовив, то мої близнюки винні". "Як так, коло твої близнюки ще говорити не вміють". "Але кричать як генерали. Тут ударна кампанія, мені план треба перевиконувати, а їх, хто найняв: цілу ніч кричать і спати не дають. Жінка одного носить, а я другого, а вдень замість плани перевиконувати, то я сплю на роботі. От і вписали мене за недовиконання планів на чорну дошку. І гірко мені стало: весь час ударником був, навіть на заклик партії про збільшення дітей в нашій країні свідомо поставився і за десять місяців по шлюбі аж двох вояків Сталінові подарував, а тут мене за те — на чорну дошку! От і випив я з горя та й сказав непотрібні слова".

І що ви думаєте? Розжалобив "Пацюка"! А тоді ще впав йому в ноги і проситься: "Будьте отцем рідним! Пожалійте мене дурака! Більше не буду!"

Той покричав, дав для порядку разів кілька в морду, але через дві неділі таки випустив!

А "Воша" — о-о-о! — то вже не той! Той б'є і за те, що признаєшся, і за те, що не признаєшся. Я от у нього п'ятий місяць, а ніяк йому не можу вгодити. Спочатку били, щоб признавався. Ну, я й "признавався". Потім ще били, бо ніби мало признавався. Я ще "признавався". А тепер уже і сам не пам'ятаю, до чого "напризнавався". А він знову б'є і каже, що я все плутаю. От і вгоди йому!..

На цьому місці розмови увійшов вартувий і наказав мені йти до начальника.

Я був у душі дуже вдячний моєму несподіваному знайомому, що дав мені такі цінні інформації про мого слідчого, і думав над тим, як мені їх використати. При вмілому маневруванні все ж таки можна було улегшити собі долю.

— Ну, заарештований, — звернувся до мене начальник. — що буде далі? Як бачите, у нас жартів нема, і коли треба буде — заморимо до смерти!

Тоді я заговорив:

— От що, начальнику! Я не сумніваюся, що ви можете мене заморити до смерти. Але що вам це дасть? Я і в останню смертну хвилину нічого не скажу, НЕ МАЮ ЧОГО говорити! Хіба ви мені не вірите? Будемо говорити розумно: я ні в чому невинен абсолютно і, думаю, що ви про це добре знаєте. Єдине хіба, що вважаю посередньою

причиною свого арешту — це те, що я — син політичного емігранта і шляхтич з походження. Це не є для вас таємницею, і я більше не маю, в чому признаватися.

— Ні, ні! — заперечив слідчий. — Ви заарештовані за цілком іншим обвинуваченням!..

— Можливо! Можливо, що я несвідомо зробив якийсь крок, який вважається каригідним! Тоді скажіть мені — який? Коли я дійсно в чімсь провинився, то, вірте мені, що покаюся!

Ці слова я постарався виголосити найщирішим тоном і слідкував, яке вони враження зроблять на начальника. Але бажаного впливу не було видно.

— Несвідомий крок? — зіронізував він. — Ні. не вдавай дурня! Бути головою контрреволюційної організації — називається у тебе несвідомим кроком?!

Ці слова викликало у мене цілий вихор думок. Одно було в них добре, що я вже знав, в чому мене обвинувачують. Але з другого боку, обвинувачення було настільки тяжке, що несумнівно грозило смертною карою. Правда, було абсолютно безпідставне, але підставою могли стати власні зізнання, вимушені тортурами.

Що було робити?

— "'Пацюк' тільки по любить, як хто впирається", — пригадалися мені слова в'язня.

Отже, коли не буду "признаватися", то заморять до смерті, як сказав начальник. А коли "признаюся" — то розстріляють!

Треба було обдумати положення. хоч воно виглядало безвихідним...

Тим часом начальник перервав мої думки наказом:

— Покищо, заарештований. ви знову підете до кімнати № 22 і будете писати свою автобіографію, а то докладно! Починаючи від дитинства, крок за кроком, згадуючи всіх ваших рідних і знайомих, опишіть докладно також юнацькі роки, роки зрілості аж до дня арешту. Але не важтеся когось "забувати". бо, як виявиться, що ми пам'ятаємо когось, за кого ви "забули", то буде погано і вам і "забутому"!.. Особливо докладно опишіть членів організації і її діяльність. Зрозуміли? Тепер не можете сказати, що не маєте чого писати, як на першому допиті... Для того маєте 200 аркушів паперу і 4 дні часу. Коли буде мало — можемо додати одного і другого, — додав іронічно. — Дижурний! Відвести заарештовану до кімнати № 22!

* * *

Розпочавши під доглядом вартового писання, я зрозумів з першої сторінки, яку неприємну і тяжку задачу маю перед собою. Адже з тих автобіографічних фактів і різних прізвищ різних людей мало повстати моє обвинувачення, котрого не могли добитися безсонницею і стоянням. І дійсно, багато моїх бувших знайомих з часів дитинства опинилося закордоном, багато раніших і пізніших приятелів було вже ув'язнено і розстріляно в попередніх процесах українських підпільних організацій. Долі багатьох я не знав взагалі. Але була маса таких, котрі були на волі і працювали. За саме знайомство з категорією політично скомпрометованих вага мого обвинувачення побільшувалася, дарма, що наше спільне знайомство не мало в собі нічого спільного з протидержавною діяльністю. А згадувати отут на письмі про тих, хто був ще на волі —

значило піддавати їх також небезпеці. Промовчувати певні імена в умовах всеобіймаючого особистого обліку і шпигунства — було ще більше небезпечно, про що, зрештою, попередив мене сам слідчий. Не писати нічого взагалі? Також не можна!

І я писав. Згадував, правда, лишень тих, кого не можна було не згадати, але при тому рука моя тремтіла, як у злочинця, що робить замах на свого ближнього. Використовував при тому весь свій літературний хист, мимоходом ніби робив наголос на тих, кому це могло найменше пошкодити, і навпаки, як тільки міг поменшував вагу знайомства з тими людьми, за котрих боявся.

Так, наприклад, зупинився в кількох рядках на випадковому знайомстві з Володимиром Затонським[14], видатним комуністом, котрий був свого часу Народним Комісаром Освіти України і котрого більшовики в 1934 році[15] розстріляли.[16]

Писав я чотири дні і чотири ночі, за винятком тих хвилин, коли умлівав, бо спати мені й далі не давали, не давали навіть думати. Досить було тільки на хвилину зупинитися, як вартовий штовхав мене і кричав:

— Ну, чого задумався? Чому не пишеш? Мор-р-р-да! Зразу видно, що польсько-німецький, германський шпійон!..

Це було страшно! Може, з перспективи часу мені так видається, але справді тих чотири доби писання були далеко гірші і тяжчі, як попередніх десять діб безперервного стояння. Може тому, що я тоді частіше вмлівав, і в тому організм знаходив відпочинок, може тому, що я був жахливо виснажений всіми попередніми днями, а може й тому, що тепер я мусів думати і писати.

Розумію, чому найтяжчою формою смерти, яку в старі часи винайшли дотепні китайці, була смерть від безсонниці. Кажуть, що засуджений на таку смерть врешті благав покінчити з ним, яким завгодно способом, аби тільки позбавити мук безсонниці. У мене кожний найменший рух викликав у вухах тріск, подібний до рушничних пострілів. Бачені предмети набирали дивовижних форм, розтягалися, викривлялися, двоїлися, троїлися в очах, а мозок горів, горів, немов охоплений вогнем. Здавалося, що, коли б можна було впасти навіть на розпечене каміння, то й там би чоловік заснув блаженним сном. А вже найбільше дратував мене портрет Єжова. Я старався не дивитися на нього, але якась стороння сила часом скеровувала мій погляд в його бік, і тоді я бачив, як кривавий комісар починав труситися від беззвучного злорадного сміху. Спочатку трусився лише він сам, потім за ним починала труситися рама, потім стіни, а потім вся кімната перехилялася, крутилася у дикому танці, аж поки холодна вода, чи попросту безпардонні штовханці не ставили всього на своє місце. Кілька разів я пробував симулювати зімління, але це було ще гірше, бо крики і штовханці не давали відпочинку. Зате, коли вмлівав справді, кілька секунд перед несвідомістю відчував дійсно райське блаженство.

І тоді я вірив, глибоко вірив в існування нірвани. Тільки, на жаль, мої пильні вартові щоразу виривали мене з неї і кидали в обійми ненависної дійсності проклятої кімнати № 22.

Однак, по чотирьох днях, коли вже весь папір був списаний, мене таки нарешті

відвели спати в стані, майже божевільному. Скільки я спав — не знаю, але думаю, що дуже довго, бо коли мене збудили, все моє тіло стерпло від лежання на голих дошках.

Хиляючись і падаючи з ніг, я пішов під конвоем до начальника, котрого застав у асисті його заступника "Воші". Пригадавши собі характеристику цього ката моїм недавнім знайомим з підвалу, відчув, що шкіру мою обсипало морозом...

Перед обома енкаведистами лежала купа списаного мною паперу, і "Воша" злобно та схибно посміхався:

— Ти бачиш, — говорив він до начальника, — що він тут понаписував? Для чого це все нам здалося? А про організацію — ні слова! Панькаєшся з ним.....! — він погано вилаявся. — Ось ти мені дай його на два дні!.. Він мені одразу все виспіває!.. Я його навчу "сповідатися"!..

— Лиши, лиши, браток, — заспокоював його начальник. — Я йому пообіцяв, що його пальцем ніхто не торкне, а він таки признається. І я свого слова дотримаю!..

— Подумаєш, ще йому слова дотримати, в джентельменство гратися! Два чоловіки мусять коло нього днювати і ночувати!.. Коли ми так до кожної сволочі будемо по двох людей тримати, то нам і всього війська не вистачить!.. Ти! — звернувся він до мене. — Ти ще довго будеш ламатися? Як ти мені до завтра не напишеш про організацію, то, — я тобі даю також слово! — тут увечері сидітиме твоя жінка, і я сам в твоїй присутності буду її допитувати!.. Чуєш?.. Я тебе також пальцем не торкну, але щодо жінки... нічого не обіцяю... Буду допитувати так, як вважатиму за відповідне... А я вмію добре допитувати!..

При тій погрозі кров заledenіла мені в жилах, бо я знав, що здійснення її для цих бандитів не представляло собою жодної трудности.

Встали перед моїми очима цементові підвали, почувися душу роздираючі крики катованих, пригадалися всі пониження і знущання, на які засуджені заарештовані. Уявив собі свою жінку скатовану, закривавлену, збезчещену... Уявив собі своїх осиротілих дітей... І... здався.

— Мені все одно, — видушив з себе. — Мені все одно. Я... буду признаватися...

І знову кімната № 22, папір, олівець, столик, портрет Єжова і тупа морда ненависного вартового.

Признаватися...

Але в чому? Яка організація? Де вона була?

Хто до неї належав? Мої знайомі? Приятелі?

Кого назвати і засудити на це пекло? "Боже, Боже, дай мені сили!"... "Ні, не сили! Дай мені смерті!.." Я сидів і думав. Власне, я зважував: кого кинути в пащу енкаведівського Молоха? Рятувати жінку і назвати невинних людей, чи, навпаки, не назвати нікого і жертвувати жінку?

Закон чести велів зробити мені другий вибір, і я вже знав наперед, що саме так зроблю, але все таки ще вагався. Чіплявся за ту думку, що знаю з житті не одного негідника, котрого варто би було знищити, котрого знищило би всяке нормальне суспільство і на котрого я сам, коли б був суддею, без надуми підписав би вирок

смерти. Чи мало таких є?

Перебирав у пам'яті одно прізвище за другим, пригадував різні обличчя, вирази, вчинки і злостився. Злостився саме тому, що не був подібним до них. Злостився тому, що мій світогляд, мої засади були смішні і непотрібні в цьому світі. Через них, можливо, загине моя дружина, осиротіють діти... Але... але інакше не могло бути! Я не міг, — не міг! — навіть найбільшого негідника, найбільшого злочинця погубити тим способом, який мав у своїй розпорядимості! Не міг зробити того навіть для рятунку своєї жінки!.. Чи це було розумно? Чи це було правильно?

Ще кілька днів тому назад я вважав, що зазнаю найтяжчих тортур від безсоння. Але тепер, порівняно до переживаного, я дивився на них, як на невеличку невигоду, і радо погодився б стояти без сну до самої смерти, коли б тільки зміг врятувати жінку. Чи "Воша" розумів це? Напевне розумів.

— Ну, чого не пишеш?! — крикнув мені несподівано у саме вухо вартовий. — Пиши, коли тобі є приказ писати!

Цей крик не тільки вирвав мене з безнадійного трясовиння болючих вагань, але й викликав несподіваний приплив сили і шаленої злости.

— А ти заткнися! — визвірився я на вартового. — Не заважай мені думати! Зрозумів?

Вартовий цілком спішився від такої несподіваної і очевидно рідкої в мурах НКВД реакції, але; щоб підтримати свій престиж, закричав ще голосніше, хоч і зовсім непереконливо:

— Ти не розпускай губи, а пиши, як я тобі кажу, бо ось, бачиш? — показав кулака.

Я зірвався з місця:

— Та ти хто такий?! Тобі яке діло до того, що я роблю, га? Та я зараз піду до начальника і скажу йому, що ти мені не даєш думати! Як ти зроду, дурень, нічого не писав, то гадаєш, що писати, то все одно, що.....? — і я, впавши в звичайний для цієї установи тон, додав дуже неделікатне порівняння. — Сиди тихо і не перешкоджай мені!.. Води подай!

Цей тон для вартового був зрозумілим, і він, скоріше інстинктивно, як свідомо, скорився йому: досить покvapно налив у шклянку води, подав мені, а потім сів і вже більше не обзивався.

Я несподівано відчув, як цей інцидент внутрішньо мене випростав, скинувши геть з душі тягар упокорення. В мені розгорілася жадоба боротьби.

"Щоб я, людина інтелігентна і розумна, та не дав собі ради з тими крестинами?! Це була би ганьба! Вони мають фізичну силу і зброю. Але я також маю силу і зброю! Не таку, як вони, іншу, але маю! Поміряємося! Упокоренням і так нічого не виграю. Ліпше ж боротися! Перевага по їхньому боці, але тим цікавіша боротьба! Вони хочать неодмінно організації? Будуть мати! Аби тільки виграти час! Виграти час і ні кому не пошкодити!..

Що б тут видумати?..

Ех, голово моя, коли ти зараз нічого не ви думаєш, то ти нічого не варта, хіба кулі!..

Що б тут видумати?.. Що?.. Що?!"

І я думав з напруженою гарячковістю.

"Ага, маю! Вже маю!!"

І я пишу знову.

Починаю від признання в тому, що був керівником підпільної контрреволюційної організації "Українська Автокефальна Православна Церква", котра, відколовшись від московського патріярха, мала ширити розкол на всі галузі національного, культурного, політичного, господарського і адміністративного життя України, щоб нарешті цілком відірвати Україну від Росії.

Став керівником однієї з філій в 1918 році. По розгромі централі врятувався і мав намір вести далі започатковану роботу. Зверхниками моїми були найвидатніші діячі, знищені в попередніх процесах УАПЦ, а підлеглими Х. У., — всі або померлі, або розстріляні, або заслані, або такі, що втекли за кордон. Назвав також двох Іванових, Сидоренка, Петренка, Ковальчука та ще кілька прізвищ, котрих на Україні нараховували тисячами. "Ідіть шукайте!.." — думав собі.

За кілька годин "признання" було готове, і мене знову відвели до підвалу.

По двох днях стояв я знову перед начальником, котрий, на щастя, був сам.

— Це все дуже добре, — сказав він, переглядаючи папери, — але це не те, що нам потрібно...

З його тону і слів було ясно, що "признання" йому сподобалось і що йому було жаль чогось.

Я догадувався, що він жалів такої, на перший погляд, обґрунтованої справи. Піймався! На цьому треба було грати далі.

— Коли вам і це не подобається, — сказав я з удаваним жалем, — то я напишу вам щось інше, але, боюся, що воно вже не буде таким вартісним... Скажіть мені просто, чого вам потрібно?

Моя "покірність" і бажання "йти назустріч" зробили на начальника добрий вплив і він проговорився:

— Мені і цього досить. Але написали нам з... ну, все одно, звідки, що ти — голова організації. А якої — чорт його знає! Я не знаю і навіть не догадуюсь, як там справа виглядає. Тільки одне для мене ясно: тут не в Автокефальній Церкві діло...

— Ну, — розвів я руками, — коли ви не знаєте, то звідки ж тоді мені знати?

Начальник щось уперто думав і переглядав листи мого "признання", час до часу відмічуючи окремі місця олівцем. На його круглому, блискучому обличчі відбивалося явне вдоволення. — Те-е-е-кс! — підняв він нарешті очі від паперів. — Ну, і що ж ми зробимо?

Це було очевидне прохання моєї поради. Для задуманого мною підступу наступив рішачий момент.

— Слухайте, начальнику, говорім по-доброму, — почав я. — Не граймося в піжмурки, бо це нічого не дасть. І для мене і для вас справа ясна... Як в'язень, я не маю права думати над тим, для чого держава проводить певні міроприємства... Але, коли

проводить, значить вони потрібні... Організації? Добре, хай будуть організації. Тільки давайте ж робити справу, як слід. Давайте внесемо трохи різноманітності в цю ділянку. Ці всі організації, про які я досі чув, це, вибачте, ерунда! Це така очевидна видумка, що світ буде з них сміятися. Ще для внутрішнього ринку сьак-так, але для експорту це непридатне, бо нікого не переконає.

Моя смілива відвертість цілком приголомшила і обеззброїла начальника, і він аж очі витріщив, не знаючи, що сказати.

— Перепрошую, — сказав я. — Я, може, задалеко зайшов у своїй сміливості, але одвертість все мусить бути смілива, і ви самі мене на щирість викликали. Отже, продовжую... Я, бачите, трохи артист і не люблю партацтва в мистецтві. Коли ви мене змушуєте грати ролю, то я хочу відіграти її в гарній, імпозантній, переконливій імпрезі!.. Даю вам прекрасні факти в руки! Замість штучних, неіснуючих організацій, я вам пропоную дійсну, яка фактично існувала, і про яку знає світ. Там були люди з ім'ям і політичною програмою. Маєте організацію, існування якої ніхто не може заперечити. Для чого ж вам видумувати блефи, коли маєте факт? Запевняю вас, що ніхто ніде по цілій Україні не винайде нічого, більше оригінального і загрозливого. Українська Автокефальна Православна Церква!! Чи ви чули, щоб тепер про це хтось згадував? Ні! Забули! А ви пригадайте. Та це ж — капітальна справа! Та її ж можна роздути до колосальних розмірів! І кому припаде честь? — Вам!

Мої переконування спокушали начальника, і я відчував, що він піддається.]

— Гм!.. — задумався начальник. — Щось мені підозріло, що ти так за мене дбаєш... Я вдаю одвертого.

— Начальнику, я буду з нами одвертим до кінця. Не скрию, що в тому я маю також і свою вигоду. Отже, по-перше, я не маю дару ясновидіння і не можу догадатися якої, до чорта, там організації комусь потрібно. А, по-друге, скажу вам щиро правду, що я ще хочу жити. За голівство в активно діючій контрреволюційній організації стріляють. А як це було в минулому, то, може, дістану якусь полегшу вироку, тим більше, що я в останні роки працював добросовісно і не мав жодних закидів. Говорю з вами щиро, як з батьком, бо бачу, що ви — людина добра, але мусите бути тверді, як цього вимагають умовами вашої праці... Адже тепер ще гірше, як на війні... І ще одне: віддаючи свою долю у ваші руки, я би дуже вас просив, щоб ви закінчили мою справу самі і не відсилали мене до того міста, звідки прийшло моє обвинувачення і яке ви не хотіли згадувати. Маю до вас довір'я і переконаний, що не пожалую за нього, як ви мені що на першому допиті сказали. Так?

Видно, що така надзвичайна розмова вибила начальника остаточно з позиції. Він зм'як і наказав вартовому принести мені хліба з ковбасою, а потім перевезти до в'язниці. Це означало, що попереднє слідство є закінчене...

У В'ЯЗНИЦІ

Відтоді, як я переступив в'язничний поріг, за мене, здавалося, забули. Ніхто мене

нікуди не викликав, ніхто мною більше не цікавився, і мої товариші в нещастю, котрих щокілька днів брали па допит і приводили побитих і покалічених, заздрили мені.

Але і я переходив тортури. Поминаючи тісноту, голод, грубіянське положення сторожі й всі інші терпіння в'язничного життя, невимовно томився тою безконечною непевністю і чеканням.

Багато в'язнів перейшло через нашу келію. Приходили з волі нові, приносячи нам новини. Багато вже вимандрували з транспортами на каторжні роботи, багато виходили "з усіма речами" і більше не поверталися.

А я сидів і сидів.

Було, щоправда, ще кілька таких, котрі вже сиділи по рокові й більше і так само не знали, що їх чекало, бо від останніх допитів минуло вже кілька місяців.

Аж по п'ятох місяцях справа моя, як видно, зрушилася з місця. Насамперед, в грудні возили мене і ще кількох в'язнів до обласного міста. Чого мене возили — не знаю досі. Інших моїх товаришів викликали на переслухання, при чому, як звичайно, не обійшлося без побоїв. Мене ж повезли, потримали два дні і привезли назад, нікуди не викликаючи.

По кількох днях після тієї подорожі викликали мене до в'язничного бюро і дали вперше прочитати акт оскарження, з котрого я лишень доперва довідався про своє початкове обвинувачення, котре вийшло з міста З. і котрому завдячував своєму приятеліві.

Цікаво було лишень, що вийде з того всього, бо моє обвинувачення, в котрому я "признався", пішло по іншій лінії і не мало нічого спільного з причиною мого арешту.

Я одумував справу на всі боки і готувався до "бою", як раптом одного дня у в'язниці почався помітний неспокій. Вся сторожа була непевна і поденервована. Людей почало масово брати на переслухання і — о диво! — не били! Багато, особливо з недавноприбулх, звільнили.

Повіяло новим вітром, і в'язні раптом повеселіли.

Щось є! Щось сталося!

Але — що?

Нових заарештованих більше не прибувало, а в'язничні мури ревно хоронили обгороджений собою простір від зовнішнього світу, і ми губилися в догадках.

Але новина таки просякла!

Коли одного ранку в'язнів виводили до убікації, невідомо звідки, блискавкою рознеслася чутка: Єжова скинули! Начальник нашого НКВД "Пацюк" заарештований і сидить в келії № 30!!

Новина була така потрясаюча, що ми боялися їй вірити. Та все промовляло за те, що вона правда.

В келіях тільки про те говорили і коментували причину такої несподіванки в різні способи. Радощам і обіймам не було кінця. Обіймалися і цілувалися навіть найзапекліші вороги, котрих стало витворює в'язничне оточення.

— Ми вільні! Ми врятовані! — в захопленню вигукував один молодий учитель,

котрий вже стратив на допитах всі зуби і половину печінок. — Побачите, що тепер буде!

— Ну, що ж буде? — спокійно спитав вусатий селянин, котрого обвинувачували в розвалюванні колгоспу.

— Буде те, що тепер всі енкаведисти, від Єжова починаючи, будуть сидіти на наших місяцях по в'язницях!

Селянин хвильку подивився на учителя і здвигнув плечима.

— Не дивувався б я, — сказав він, — коли б отакі слова та говорив якийсь темний чоловік! А ти от вчений і більше двадцяти років під советським режимом прожив, а не розумієш в ньому нічого! Ти думаєш що як Єжова викинули, а "Пацюка" посадили, то советська власть змінилася? Чи ти думаєш, що Сталінові тебе, дурака, жаль стало? Ні! Тут політика! Треба було людей налякати і приголомшити, треба було в Сибіру робітників у таких місцях, куди ніхто ні за які гроші не хотів їхати — от і зробило ежовщину. І не Єжов її зробив, а сам Сталін! Тепер більше Єжова непотрібно — і скинули його разом з кількома "Пацюками". Але одних викинули, а на їхнє місце посадять ще гірших. Коли б хотіли всіх повикидати, то не поставили б "Воші" на місце "Пацюка", бо "Воша" в сто разів гірший. То тільки про людське око все робиться!

— Але більше не арештують! — не вгавав учитель.

— Кажу тобі ще раз: не арештують, бо потреби нема. А як треба буде, то знову буде то само. Голод пам'ятаєш? Скільки мільйонів людей виморили? А відповідав хто за це? По цей день винуватців нема і навіть не згадує ніхто, що стільки людей невинно пропало. На цей раз буде так само! Ти своїх зубів і печінки вже назад на дістанеш, хоч і вийдеш. А вийшовши, будеш навіть боятися слово писнути про те, що тут з тобою робили! А ті, що в Сибіру, все одно мусять свій реченець підробити! А ті, що в землі вже?.. Думаєш пенсії їхнім родинам дадуть? Ех, ти, голово капустина!..

І дядько сердито сплюнув.

Я, здається, був єдиним, що поділяв ці тверезі погляди простої, але розумної людини...

* * *

Через три дні мене з іншими в'язнями перевели до іншої келії.

Тут ми дізналися про цікаву історію: оце вночі вони повісили на ґратах вікна "Пацюка"!

— Розумієте, — захоплено розповідає нам якийсь бувший комсомолец, — приводять його до нас, а він уже йти не може, так побили його хлопці з "тридцятки". "Глухий" (так прозвали одного з тюремних дозорних каже: "Ви дивіться, не бийте його, бо будете відповідати!")

Чуєте? "будете відповідати"! А...! — і комсомолец вилаявся страшними словами. — А як він мені цілий рік легені відбивав, то відповідав? Та я б йому... Ух! Коли б мені його віддали в свободні руки, та я б йому такі муки придумав, що пекло б злякалося! Я б його по куснику різав щодня і в рану гарячу смолу лив би! Я б...

Тільки вийшов "Глухий", а ми — на нього! Загорнули в коци і давай місити! Били-

били! Били-били! Чуємо — вже ке рухається! Тоді — води!

Ожив!

"Хлопці, — каже, — мені життя нема! Дайте шнурок — повішуся!"

Хочеш шнурка? Дамо! Сорочок не пожаліємо для такої okazji! Порвали сорочки, скрутили шнурок: "Вішайся!"

А він в плач: "Не хочу, — каже, — боюсь!"

Е, голубе! Тепер без викрутів! Що ж ми сорочки надармо попсували?!

Вночі взяли гада, заткнули морду і до ґратів! Та сторожа почула і відібрала! — з жалем зітхає оповідчик.

— Нічого, — потішає інший. — Не вдалося нам, то вдасться іншим, але жити він, собака, не буде!

Той самий селянин, котрий ще перед кількома днями охолоджував радість наївного учителя і котрий опинився на цей раз зі мною, зітхнув і сказав:

— Ех, люди, люди! Звіри з вас поробилися! Ні, не звіри, а чортівські виродки!

— Що?! Як?! — посипалося па нього з усіх боків. — Тобі шкода його?!

— І його шкода, але вас, дураків, найбільше! "Пацюка" вже не треба бити, бо його доля сама побила. А от ви! Що з вас буде?! Викликали з вашої душі звіря лютого, отруту страшну, і вони будуть роздирати і пекти ваше нутро до самої смерти! Як же вас тепер на волю випускати, коли ви поробилися ще страшніші всіх "Пацюків" і "Вошей"! Раніше люди хоч Бога боялися, то і світ був інакший. А тепер — що? Тепер ви тільки палиці гумової і кулі боїтесь! А дати вам ту саму пістолю чи палицю в руки, то... Ех! Не хочу навіть говорити.

— То що ж, діду, по-твоєму, коли мене "Пацюки" будуть стріляти, то дякувати їм за це, чи як?

Селянин хвильку помовчав, а потім з глибоким сумом у голосі відповів:

— Знаєш, хлопче, я маю тільки одного однісінького сина, і коли б він мене спитав так, як оце ти тепер, то я б йому відповів: "Сину, коло ти зі своїх страждань і поневіряння у в'язниці не винесеш нічого, окрім оскверненої душі і чорного від злоби серця, то просись, щоб тебе застрілили! Я волю молитися за тебе, як за мученика, що впав жертвою пекельних сил, аніж бачити тебе тим самим слугою антихриста!

Цікаву розмову перервав сторож, котрий прийшов покликати мене до бюро.

Там чекав на мене якийсь немолодий уже панок, що назвав себе моїм оборонцем, найнятим моєю мамою.

— Як, — спитав я, — уже є оборонці?!

— Так, — відповів той, — уже є знову суди і оборонці, І ваша справа буде розглянена на виїзній сесії обласного суду.

Спочатку я втішився і почав докладно розповідати адвокатові історію свого безпідставного арешту, мордування стоянням і безсонницею, але раптом зупинився, бо помітив, що вік налякано зиркає в сторону присутнього енкаведиста і нервово крутить в пальцях свої окуляри.

— Гм! — використав він мою зупинку. — Це... це ви розкажете на суді. А я хотів би

знати, які ви маєте тепер погляди на вашу колишню діяльність в організації Української Автокефальної Православної Церкви?

— Як "які погляди? — здивувався я. — Жодних! Це фальшиво самообвинувачення було в мене вимушене тортурами і погрозами арешту моєї жінки!

— Гм! Гм! — зам'явся знову адвокат. — Я думаю, що вам ліпше буде, коли ви замість голосливого заперечення своєї провини, щиро покаєтесь і виясните судові причини, які штовхнули вас на злочин, як також і пізніші причини — добробут і свобода життя в нашій державі, — котрі примусили вас переглянути свої погляди і радикально їх змінити. Так буде краще для вас...

Я остовпів.

— Громадянин адвокат! Ви вірите, що я дійсно був у цій організації?

— Ви ж самі про це написали! Як же я можу не вірити?

— В такому разі, — увірвав я розмову, — нам нема більше про що говорити, і я буду сам себе боронити на суді! Вартовий! Прошу мене відвести до келії.

Виходячи, чув, як енкаведист говорив до адвоката:

— Бачите, як тепер ця вся сволоч підняла голови? Вони думають...

Дальших слів я не чув.

Опинившись в келії, я ліг на ліжку і почав думати. Не було сумніву, що і при змінах, які наступили в НКВД, мої вигляди на звільнення не покращали. Зі слів адвоката ясно, що реабілітація перед виїзною сесією обласного сулу мені не вдасться, бо навіть сам оборонець боїться відкинути моє смішне самообвинувачення. Добре було, принаймні, що я в напливі одвертості не зрадився, бо тоді все пропало б!.. Так маю ще єдину надію на ракурс до Вищою Суду Республіки в Києві. Але і це не було певне,

Найгірше ж було те, що я взагалі не уявляв собі техніки теперішнього судівництва і не знав, за що мене властиво мають судити: чи за наклеп в участі в "збройній контрреволюційній організації" в місті З., чи за видуману мною діяльність в Українській Автокефальній Православній Церкві?

Нарешті, прийшов до висновку, що побачу це на процесі, і там зорієнтуюся, що маю робити.

СУДОВИЙ ПРОЦЕС

Аж наступив і довго очікуваний день судової розправи.

Засідання суду відбувається при закритих дверях. Є тільки судді, прокуратор, оборонець і один свідок, присутність котрого для мене абсолютно несподівана і незрозуміла.

Акт оскарження цілком змінений і не подібний до того, який мені давали читати у в'язниці. Пункт обвинувачення, що виник в З. і був безпосередньою причиною мого арешту, пропущений цілком, а на його місце висунено три нові;

1. Участь і керівництво в організації "Українська Автокефальна Православна Церква".

2. Агітація проти "великого братнього російського народу".

3. Приязнь з "ворогами народу" в особі Володимира Затонського.

Мою заяву, що в другому пункті проти мене свідчить мій колишній колега професор М., а третій пункт — знайомство з "ворогом народу" Затонським я сам далі визнаю і перед судом.

З ходу розправи для мене стало цілком ясно, що ці два останні, на перший погляд дрібничкові, пункти можуть стати причиною засуду, від якого мене не оборонить і рекурс до вищої інстанції, бо вони мають за собою реальні підстави. Отже, мені треба було їх збити негайно, тут таки, на цьому суді! Треба було конечне повести справу так, щоб основою неминучого засуду став пункт перший, бо я в ньому закинув гачок, на котрий сподівався спіймати безграмотних суддів з обласного суду. І тому проти цього найтяжчого обвинувачення боронився навмисне дуже слабо:

— В мене вимусили це обвинувачення. Це — неправда! Я ніколи до організації Української Автокефальної Православної Церкви не належав. Я не міг бути її керівником. — Це все, що я сказав в обороні щодо пункту першого і, звичайно, в очах суду не оборонився, тим більше, що згадані мною члени організації фактично вже були давно засуджені.

Зате два останніх пункти я збив, бо і суд, маючи вже підставу засуду, не дуже на них звертав увагу.

Другий пункт обвинувачення звучав так:

"Підсудний Олександр Мак, перебуваючи зо свідком професором М. в місті Конотопі, сказав: "Тут колись мусить бути збудований великий пам'ятник на згадку величезної події. Само тут, під Конотопом, 8-го липня 1659 року наше славетне українське військо під проводом гетьмана Виговського ПЕРШИЙ РАЗ В ІСТОРІЇ розбило проклятих москалів".

Запитаний щодо цього пункту, я відповів:

— Такої безграмотної дурниці я сказати не міг! Щоправда, в історії такий факт був, але далеко не перший! Не відхиляючись дуже в глибину історії я можу вам, шановні судді, з того самого сімнадцятого віку навести подібні факти: так, наприклад, 1618 р. під проводом Сагайдачного 20.000 українського війська зробило похід у саму середину московської держави і досягло численних перемог, одна з котрих була під містом Путивлем. Пізніше в 1633 році українське військо під проводом гетьмана Тимоша Орендаренка також виправились на допомогу польським військам, котрі воювали проти Москви, і також досягло побід. Я міг би назвати ще кілька випадків, але вважаю, що і них досить.

Як бачите, а історію знаю добре, і не вивчив її тепер у в'язниці, лиш перед в'язницею. Очевидно, знав і про факт, про який згадує свідок М., а тому не міг сказати, що це було перший раз в історії.

— Не є важно, — перебив мене трохи спішений суддя, — чи це було перший раз в історії! Головне те, що ви раділи ворожнечі між двома братніми народами — українським і російським — а це є злочин!

— Власно, що не радів! Я думаю, що коли б дійсно висловив таку злочинну радість, то свідок М. повинен був би відразу на мене донести відповідним органам, а не чекати півтора року! Інакше він ставав співучасником злочину...

Погроза досягла мети, а тому запитаний свідок починає вияснювати, що він не може ствердити моєї особливої втіхи з приводу згаданої події, що про якийсь пам'ятник мови також не було і що взагалі вся розмова велася в спокійному, чисто науковому тоні.

Таким чином пункт обвинувачення розпався.

Прокуратор береться за третій, останній, пункт і формулює його, приблизно в такий спосіб:

— Товариші судді! Що цей керівник націоналістичної організації Української Автокефальної Православної Церкви ніколи не залишав намірів і далі вести свою підривну роботу, що він шукав і знаходив собі приятелів в контрреволюційному оточенні, видно з того, що він був приятелем ворога народу Затонського. Я кажу "приятелем", бо як інакше можна пояснити його чаювання з Затонським при однім столі?! Я вважаю, що за сукупність вини по першому і третьому пункті обвинувачення на підставі статей... і параграфів... кримінального кодексу обвинувачений заслуговує на заслання в далекі табори терміном на 10 років і конфіскацію всього рухомого і нерухомого майна!

Мій невдалий заляканий оборонець спромігся на таку "промову":

— Товариші судді! Сторона оборони підсудного не може заперечити інкримінованих підсудному першого і третього пункту обвинувачення за... статтями і... параграфами кримінального кодексу, але, вважаючи 10 років заслання занадтою карою, просить дати менше...

Поминаючи весь процес, котрий нагадував якусь дивну комедію своїм перебігом, з порушенням елементарних засад прийнятих у цілому світі форм будівництва, виступ мого адвоката збунтував мені рештки крові. Тим більше, що останнє обвинувачення, глупе і мізерне, було, однак, дуже небезпечне, оскільки опиралося на факти. Заперечити його було неможливо, лишалося хіба його висміяти.

До цього способу я і взявся в своєму останньому слові.

Поминувши драстичне і зовсім невинне для мене питання причини мого арешту, злегка знову заперечивши приналежність до організації УАПЦ, я зупинився над останнім пунктом:

— Так, громадяни судді! Не можу і не вважаю за потрібне заперечувати того факту, що один єдиний раз, — підкреслюю! — ОДИН ЄДИНИЙ! — зустрівшись, тоді ще не з порогом народу Затонським, а з Народним Комісаром Освіти України Затонським в Харкові у моїх знайомих, я півгодини сидів з ним при однім столі і випив в його присутності дві склянки чаю. Не знав тоді, що він є ворогом народу, так саме, як не знав цього присутній тут прокуратор, бо, коли б знав, то мусів би це прилюдно оголосити! А коли не знав ні прокуратор, ні органи НКВД, в чиї безпосередні обов'язки входить викривати ворогів народу, то як міг про це знати я, звичайний рядовий

громадянин?! Правда, можете мені закинути брак острої чуйности, що я його за півгодини особистого знайомства не здемаскував, але коли б навіть і це вважати злочином, то все таки, погодьтеся самі, що давати п'ять років ув'язнення за кожному випиту з ворогом народу склянку чаю — це таки трохи забагато!

При цих словах напружена атмосфера залі розрядилася нестримним сміхом: засміялася охорона за моїми плечима, засміялися судді і оборонець, навіть чмихнув у кулак сердитий прокуратор.

Удар був розрахований добре! Вже які тупі не були мої судді, але весь комізм цього обвинувачення зрозуміли також і, як я цього бажав, винесли вирок, базуючись тільки на першому пункті — участі в організації Українська Православна Церква. Два ж останніх залишили фактично без всякого обґрунтування.

Вирок, згідно з бажанням оборони "дати менше", був зведений зо 5 років заслання в далекі табори.

Мені вручили копію вироку і відвели назад до в'язниці.

РЕКУРС

Тепер треба було діяти далі і писати апеляцію до Верховного Суду Республіки в Києві.

Щось через два дні по вироківі мене викликають до в'язничного бюро, де застаю свого адвоката, котрий прийшов знову запропонувати мені свої послуги.

— Знаєте, що, громадянин адвокат! — сказав я, скипаючи злістю, — я буду апеляцію писати сам, а вам пораджу змінити фах! Бо, хоч боронити підсудних є вашим обов'язком, дозволеним державою, під сучасну пору — це справа дуже невдячна: коли будете боронити по-совісти, то опинитесь самі на лаві підсудних, а коли будете "боронити" отак, як мене, то вас. ніхто не найматиме. Я, наприклад, категорично заборонив своїй родині доручати вам подачу апеляції, бо ви і гроші взяли б і справу попсували б. Ідіть собі своєю дорогою, а про мене забудьте!

Адвокат, зіщулившись, вийшов.

Обдумавши ще раз докладно цю історію, я попросився до подачі апеляції.

Мене знову завели до в'язничного бюро, дали перо, атрамент і лишень два листки паперу, при чому попередили, що, коли я їх зіпсую, то інших по дістану. Отже, доля моя могла залежати і від двох листків паперу.

Писав я коротко: згадав причину мого арешту, методи допиту і дальший хід справи.

"Сам факт, що і слідчі органи і суд відмовилися від признання за мною вини, котра послужила підставою мого арешту, вимагав з погляду закону і здорової логіки мого негайного звільнення. Але урядовці НКВД для закриття своєї помилки поповнили вже свідомий злочин і, щоб не випустити мене на волю, фізичними і психічними тортурами вимусили мене видумати на себе іншу провину, на котрій і є опертий вирок обласного суду, згідно з яким я маю відбути 5 років заслання.

Між тим, коли б органи правосуддя не були наставлені на те, щоб мене конечно

засудити, а йшли дорогою свого безпосереднього призначення, себто, дорогою оборони закону і справедливості, то мусіли б ближче ознайомитись з моїм самообвинуваченням і пізнати всю його дику абсурдність.

Я є народжений в 1905 році, а організація Української Автокефальної Православної Церкви повстала в 1921 році. Між тим, в моєму самообвинуваченні ясно сказано, що я був головою одної з філій організації в 1918 році, себто, маючи 13 років від народження, керував політичною організацією за три роки перед тим, як вона повстала.

Жертвою такого дивачного обвинувачення можна було впасти хіба тільки завдяки цілковитій безграмотності суддів. або їхнього необ'єктивного підходу до справи".

Такий був цвях кого ракурсу.

Не знаю, наскільки весь рекурс відповідав вимогам офіційної форми, але фактом є, що змістом своїм вибивав з рук НКВД і суду той фальшивий атут^[17], котрий я сам заздалегідь підсунув їм до рук.

Це вже був останній запас моєї "амуніції" і, вистреливши його, я з нетерплячкою чекав на висліди.

* * *

Потяглися знову сумні тюремні будні. Правда, мені вже було значно легше, бо я почав діставати харчеві пакунки з дому і навіть невеличкі грошові перекази, за які в'язням раз на місяць дозволяли купувати в тюремній в'язниці хліб, ковбасу, мило, папіроси та інші немудрі артикули. Два рази мені дозволили побачення з мамою. Але в'язниця все є в'язницею.

Минуло понад три місяці, а відповіді на мій рекурс не було.

Одного дня приснився мені сон: ніби стою перед якоюсь церквою дуже старовинної будови. Обходжу її з усіх сторін, бо хочу увійти до середини і оглянути її знутри. Але двері і вікна забиті дошками, так що здійснити мій намір немає жодної можливості!

Церква уві сні в забобонних переконаннях в'язнів є символом неволі, точніше — в'язниці. Тому, коли я розповів свій сон моїм колегам, вони одностайно прийшли до висновку, що тюрма для мене вже закрита, і я незабаром опинюся на волі.

6-го травня, саме у вихідний день, мене несподівано викликали до бюро.

—О! — заздрили в'язні. — Напевне на волю, коли прийшли по вас у вихідний день!

Тої самої думки був і я, а тому не йшов, а біг.

В бюрі чекав на мене якийсь незнайомий жидок в однострої молодшого лейтенанта НКВД, котрий ні з того ні з сього накинувся на мене з найгіршою лайкою. Обізвавши мене різними словами, несподівано спитав:

— Де є ваш брат?

— Брат?! — здивувався я. — В мене взагалі братів ніколи не було!

— А де є ваша жінка?

— Не знаю, — відповів я без надуми, хоч мама мене уже поінформувала при побаченні, що родина знаходиться в Б.

— А де є брат вашої жінки? — продовжував випитувати мене жидок.

— Дивна річ! — відповідаю різко. — Звідки ж я можу знати, де є брат моєї жінки, коли я вже цілий рік сиджу у в'язниці і не маю ЖОДНИХ ВІСТОК З ВОЛІ?!

Енкаведист лютує ще гірше, лається знову, а потім питає:

— Маєте при собі копію вироку обласного суду?

— Маю.

— Покажіть!

Я виймаю з кишені і показую йому копію, а він, прочитавши її, починає ховати до кишені.

— Дозвольте! — пробую я запротестувати, — я цієї копії не можу вам дати, бо мені наказали завжди тримати її при собі.

Енкаведист ще раз лається і поспішно виходить, так і не віддавши мені паперу.

Повертаюся до келії і розказую товаришам свою дивну пригоду.

— Коли вони: злостяться і кленуть,— вирішили в'язні, — то наша справа мусить бути на добрій дорозі! Можете не сумніватися!

Минуло ще два тижні. Нарешті, мене викликають "з речами".

Складаю своє убоге майно, а руки мені тремтять, бо "з усіми речами" викликали або при звільненні, або при смертному вирокові. Правда, викликали "з усіми речами" також на етап, але про етап ми завжди догадувалися по особливому рухові у в'язниці. Сьогодні його не було. Отже, що мене чекало?..

Сердечно прощаюся з товаришами по неволі, як зо своєю родиною, дістаю при тому масу доручень, своєю чергою прошу їх повідомити про що слід мою родину, коли б так мене розстрілили, а вони опинились на волі, і виходжу.

Мене садять до "чорного ворона" і везуть до НКВД.

— Громадянин Мак! — заявляє мені новий начальник, — цим самим повідомляю вас, що рішенням Верховного Суду Української Радянської Соціалістичної Республіки від третього травня цього року ви є звільнені з під арешту і користуєте всіми громадськими правами. Але, — я є зобов'язаний також вас повідомити, що прокуратура УРСР вважає ваше звільнення незаконним і підносить протест перед Сесією Верховного Суду Радянських Соціалістичних Республік у Москві. Поки той суд винесе своє рішення — ви є на волі.

Для мене це останнє спочатку здалося дрібницею. Головне було — воля! На кілька тижнів, хай навіть на кілька днів, але — воля! Побачити родину, обняти дітей, ходити по свіжому повітрі — Боже, яке щастя! Яке безмежне щастя!

Але перед ненависною фігурою вдаю байдужого і кажу:

— Чи я маю право домагатися відшкодування за втрачений час?

— Так, — відповідає енкаведист. — Установа, в якій ви працювали, негайно виплатить вам за два місяці вашу попередню платню.

— За два місяці?! Але ж я сидів майже цілий рік!

— Нічого не пораджу, бо є такий закон.

— А мої документи? Нема?

— Документи у нас, але ми не можемо вам їх видати, бо маємо наказ зараз

переслати їх разом з цілою справою до обласного сулу.

— Але ж я не можу жити без документів! Не згадуючи вже про посвідки праці, про диплом, про військовий білет, без котрих можу деякий час обійтися, але без паспорту я не маю права навіть ніде переспати однієї ночі! Ви ж знаєте закони!

— Нічого не пораджу! Їдьте до області!.

Сперечатися не було сенсу...

НА ВОЛІ

Я виходжу надвір і відразу попадаю в обійми мами.

— Сину, мій сину! Я вірила, що ти прийдеш.

Ми плачемо і цілуємося, а випадкові перехожі дивляться на вас з заздрістю і співчуттям.

Ми йдемо аж на край міста до наших знайомих, котрі згодилися мене перетримати кілька днів, поки я полагоджу свої справи, дарма, що це грозило їм неприємностями, оскільки не мали права давати притулку безпаспортній людині.

Мама розказує мені про перебіг моєї справи.

— Я була в Києві, коли відбувалося судове засідання, і сиділа за дверима, бо там так саме нікого до середини не пускають. А коли вийшов адвокат (уже інший) і сповістив, що ти — звільнений, негайно поїхала сюди і ждала під в'язницею 4 дні. Але тебе не звільняли. Я ходила до НКВД, їздила до обласного міста, але ніхто мені нічого не хотів казати. Тоді я знову поїхала до Києва і через київського адвоката добилася категоричного розпорядження від Верховного Суду до суду обласного, до НКВД і в'язниці. Це допомогло, бо я лиш вчора приїхала, а сьогодні тебе вже звільнили.

Ця розповідь, таємниче відібрання копії вироку обласного суду злісним енкаведистом і відмова звернути документи нагнали па мене сум і примусили задуматися. Я потребував самотности.

Тому після сніданку перепросив маму і знайомих і подався геть за місто в поле.

Чисте повітря, море давно не баченого соняшного саява і розкішна краса літнього дня сповнили всю мою істоту казковим блаженством, і я йшов, упиваючись почуттям свободи, мріяв про скору зустріч з найдорожчими моєму серцеві істотами, зовсім не звертаючи уваги на те, куди йду.

Раптом гострий крик: "Стій! Стріляю!" вертає мене до притомности. Обертаюся і бачу перед собою вояка з націленою рушницею.

— Руки догори!

Остовпілий, виконую наказ і зупиняюся.

— Направо. Вперед! — командує вояк, як на муштрі.

Спочатку я був переконаний, що це сон, тільки не міг собі усвідомити, що мені снилося: чи те, що мене звільнили, чи те, що я знову заарештований.

Ще приголомшений, підкоряюся і йду, куди мені наказують, і аж тепер бачу дротяну загорожу і стовпи з загрозливими написами: "Вхід стороннім особам суворо

забороняється!"

Якась військова зона!

Вояк заводить мене до невеличкого будинку поблизу касарень[18] і мельдує[19] дижурному старшині:

— Впіймав підозрілого!

— Ваші документи! — звертається той до мене.

— Документів у мене нема жодних.

— Як нема?! — аж підскакує старшина. — А де ж ваші документи?

— Кілька годин тому назад мене випустили з в'язниці і документів поки що не видали.

— Неможливо! Сторожа! Обшукати його!

Мене докладно обшукують, але нічого, звичайно, не знаходять.

Дижурний старшина починає списувати протокол.

— Чого ви сюди зайшли?

— Я йшов на прохід.

— Гм... — недовірливо усміхається офіцер, — Йшли на прохід простесенько в заборонену зону?

— Я не знав, що це заборонена зона...

— Як не знали?! Може ви, професор високої школи, і читати не вмієте?! Та ж тут на кожному кроці написана остоорога!

— Я задумався і не помітив... — сказав і відчув, що ще посилив підозріння.

"Хіба ці люди можуть відчувати поезію природи, щастя свободи і солодких мрій, котрі припутають цілком забутися?! Для них це смішне і незрозуміле..."

Старшина скінчив протокол, викликав двох вояків і передав їм запечатаний пакет.

— Відвести до НКВД і доручити начальникові!

— Майте на увазі, — звернувся до мене, — не пробуйте тікати, бо охорона має наказ стріляти в тому випадкові без попередження!..

Отак з заложеними назад руками, під охороною двох вояків з націленими рушницями іду через ціле місто до НКВД.

Ця процесія звертає масову увагу, і коло нас збирається цілий натовп. Очевидно, знищене убрання, котрого я ще не мав можливостей змінити, і оголена голова видаються особливо підозрілими, бо цікаві хлопчаки, перебігаючи з одного хідника на другий, весело підстрибують і кричать на ціле горло:

— Шпіона піймали! Шпіона ведуть!

Нарешті, заходимо до НКВД.

Сторожа вручає пакет дижурному, і за кілька хвилин я знову стою перед начальником.

— Що сталося? — питає він мене.

— Нічого надзвичайного! Це — перші кроки безпаспортного існування.

— А чого ж ви йшли в заборонену зону? Чи не можна було для прогульки вибрати інше місце?

"Що тобі, дурневі, пояснювати!" — подумав я і вже не відповідав нічого.

— Ну, добре! — нарешті каже начальник — Ви вільні. Тільки звертайте увагу, куди йдете. Полагодите свої грошові справи в інституті завтра, але там і ночуйте. Я порозуміюся з директором телефонічно, і він вас прийме десь до гуртожитку на дві ночі. Але післязавтра найдалі їдьте до області по документи.

— Добре! — відповів я. — Але дозвольте мені задати ще одне питання: 6-го травня приїхав до в'язниці якийсь молодший лейтенант органів державної безпеки і забрав у мене копію вироку обласного суду. На моє зауваження, що копія належить тільки мені, не звернув жодної уваги. Чи не можете ви мені сказати, для чого це було зроблено?

Начальник, заскочений несподіваним питанням, цілком очевидно для мене збрехав:

— Нічого про це не знаю... Я нікого до вас не посилав. То, певне, був хтось з обласного НКВД... Зрештою, коли вирок скасований, то для чого вам копія?

"Коли тв брешеш, — подумав я. виходячи з НКВД, — то в тому мусить щось бути"...

Через кільканадцять хвилин я був у кабінеті директора інституту. Той зустрів мене, як найближчого приятеля:

— А-а-а! Товариш Мак! Який я радий! Ну, як там? Вже все в порядку? Гроші? Так, дістанете в цій хвилині! Не треба вам чекати до завтра. Зараз підете до бухгалтерії і дістанете! Сідайте! Ви, звичайно, залишаєтеся у нас далі на роботі? Уявіть собі, що я передчував ваше звільнення, а тому нікого не шукав на ваше місце. Так ми цілий рік викручувалися, що поділили ваш курс між іншими професорами. Скільки то було клопоту... Отже, привозьте родину назад, займайте ваше старе мешкання і починайте працювати. Можете, коли хочете, вже завтра починати...

— Та воно б було добре, — відповів я, — тільки що моя жінка буде тут робити?

— Буде працювати так само. Для неї місце також є!

— А ви ж казали їй, що вона не належить до советських кадрів, — пустив я шпильку, пригадуючи, що мені розказувала.

— Хіба я таке казав? Щось но пам'ятаю...

— Ви не пам'ятаєте, яле моя жінка це буде пам'ятати до смерті, і тому, думаю, що роботи у вас не прийме. У всякім разі, я ще побачу...

— Між іншим, знаєте, — змінив директор неприємну для себе тему, — нашого сусіда, що мешкав над вами, також звільнили! Бачите, хто невинен, то таки невинен!..

Я прощаюся з директором, дістаю платню за два місяці і виходжу на подвір'я.

— А-а-а! Мак! А я, хіба, не казав?!

І мене хапає в обійми професор — жидок, що так героїчно боронив мою жінку на державному іспиті.

Вітаємося щиро.

— Ну, як? — питає він мене. — Залишаєтеся далі на роботі?

— Думаю, що ні, хоч директор мене дуже запрошує.

— Ага! Запрошує! Певно, що буде запрошувати! Ви ж знаєте, що у нас була ціла катастрофа з вашими годинами. Куди тільки дирекція не зверталася, куди тільки вона

не писала, а на ваше місце кандидатури не могли знайти. То такий тяжкий і слизький з політичного боку предмет, що тільки насправді відважні люди беруться його викладати. А тепер директор буде ще більше натискати, щоб ви лишилися. Він піде, на які завгодно вимоги!

— Чому?

— Як чому?! Хіба ви не розумієте?! По-перше, я вам сказав уже, що фах ваш тепер дуже ціниться, а по-друге, ви вже перейшли "чистилище" і вважаєтесь політично певним на 100%. Короче кажучи, ви є тепер такою рідкістю, що зробите блискучу кар'єру!

"Коли б директор знав, як представляється моя справа з протестом прокуратури, то напевно так би мене не запрошував!..." — подумав я, але вголос нічого не сказав.

На другий день я вже був в обласному суді в Н.

По довгій біганині і запитах мене з великими труднощами допускають до предсідника[20] суду.

— Ваших документів у нас нема: ми їх вислали до Верховного Суду і назад не дістали. Їдьте до Києва.

— Товариш предсідник, — спитав я, — чи не можете ви мені сказати, хто був той старшина НКВД, котрий 6-го травня приїхав до в'язниці і забрав у мене копію вашого вироку.

Предсідник помітно змішався і постарався вдати здивованого:

— Копію вироку? У вас? Не знаю... Коли це був хтось з НКВД, то ви туди і зверніться.

— Власне, що в НКВД також не знають.

— То спитайте в прокураторі.

Іду до прокуратури.

Мене рішучо відмовляються приймати, але я вперся і нарешті добився побачення з обласним прокуратором. Розповідаю йому цю таємничу справу і питаю:

— Скажіть мені, хто це був і для чого забрав копію вироку?

— Мені про це нічого невідомо! — різко відповів прокуратор.

— Дивна річ! — сказав я. — До в'язниці приходять якісь люди, роблять щось на власну руку, і ніхто не знає, що це за одні і чого вони хочуть!..

Після того я виїхав до Києва.

У Верховному Суді мені сказали, що мої документи разом з вироком вони передали до обласного суду і більше про них нічого не знають, але коли справу має в своїх руках прокуратура, то і документи мають бути в прокуратурі.

Пішов я до прокуратури.

— Ваших документів ви не дістанете, бо вони разом з протестом пішли вже до Москви, — сказали мені в прокуратурі. — Хіба напишіть до Москви, або поїдьте туди, то, може, вам їх звернуть...

Я звернувся до свого адвоката.

— Що ж я вам пораджу?! — співчутливо розводить руками адвокат. — Це

затримання документів є цілком протизаконним, бо коли ви є звільнені, то мусите мати документи на руках... Якби це зробила якась інша установа, то я би вам порадив звернутися до прокуратури. Але, коли це робить сама прокуратура, то скаржитись нема куди. З прокуратурою ж судитися не будете! Це дійсно парадоксально...

Змучений і поденерований, я врешті махнув рукою на все і на ризик поїхав до родини в Б.

БЕЗПАСПОРТНИЙ

Першим моїм обов'язком, коло я приїхав до родини в Б., було піти до міліції і зареєструватися на право мешкання.

Вислухавши всю мою справу, представлену в стислих рисах, начальник сказав:

— На жаль, ми не можемо вам дозволити тут перебувати, оскільки ви не маєте паспорту. Тим більше, що наша область є прикордонна.

— То що ж мені тоді робити?

— Їхати назад.

— Але ж, дозвольте! Куди "назад"? Давніше я з цілою родиною мешкав в Х. Тепер там не маю ні праці, ні права на побут, так саме, як тут. Тут, принаймні ще хоч маю родину, а жінка працює.[\[21\]](#)

[— Це нічого не змінює: в нас ви не можете залишитися.]

— В такому разі дозвольте мені перебути бодай якийсь час, поки я напишу до Москви і дістану відповідь.

Начальник міліції подумав, зателефонував до начальника НКВД і нарешті згодився.

— Добре! Дамо вам право на побут на два тижні. Оскільки паспорту не маєте, то мусите щодня приходити і реєструватися особисто. При тому раджу вам у власних інтересах добитися якнайскорше відповіді з Москви.

Прийшовши додому, сідаю і починаю писати: до Верховного Суду СРСР і до Верховної Прокуратури в Москву, до секретаря Центрального Бюра Комуністичної Партії України — Хрущова в Київ і навіть до самого Сталіна.

Від Верховного Суду Союзу і Верховної Прокуратури відповідь взагалі не пройшла. Хрущов повідомляв коротенько, що мого листа він передає на розгляд... Київської Прокуратури, а від Сталіна писав якийсь його секретар і радив звернутися до Верховного Суду і Верховної Прокуратури в Москву...

Коротше кажучи, справа опинилася в замкненому колі.

До того всього з одного видавництва, де я раніше працював, прийшов грошевий переказ за повторне видання перекладеної мною колись книжки з англійської мови. Але пошта категорично відмовилась видати мені гроші, вимагаючи паспорту, як єдиного документу, на котрий вона мала право видавати всі цінні перекази і пакунки. Коло ж я запропонував паспорт своєї жінки, то мені сказали, що при тому мусить бути доручення адресата, підтверджено урядовою установою.

Двотижневий дозвіл на побут скінчився, і я, прийшовши просити його

продовження, рівночасно попросив начальника міліції підтвердити мій підпис на грошовому дорученні на ім'я моєї жінки. Але начальник категорично відмовився і від одного і від другого:

— Ми не можемо ні підтверджувати ваших підписів, ні взагалі далі толерувати ваше незаконне перебування у нас. Не маючи документів, ви формально являетесь для нас невідомою і навіть підозрілою особою.

— Підозрілою?! — здивувався я. — То заарештуйте мене!

— Не маємо на те підстав: адже ви перебуваєте у нас легально.

— Знаєте, начальнику, — не витримав я, — неправду, що на такій "свободі" я почуваю себе гірше, ніж у в'язниці! Бо, як там тяжко не було, але я знав, що є в'язнем, і тому спокійно мирився з усіми обмеженнями. Але навіть і при тих обмеженнях я мав якісь права і підлягав певним законам! Для мене був забезпечений дах над головою, і в'язничний, але все таки — дах! Мені давали їсти, може, мало, може, погано, але — давали! Нарешті, коли мені приносили пакунки чи грошові перекази, то ніхто мене не питав за паспортом, і ніхто мені не казав, як оце ви тепер, що я — людина невідома і підозріла!

А тепер я — гірший від індуського парія: роботи без документів не дістану, права на побут — також, але одночасно, як самі знаєте. згідно з нашими законами, я не маю права існувати без праці і без реєстрації на мешканні. Я є такий безправні, що мене навіть до в'язниці не беруть!

Ні, справді, заарештуйте мене! Тоді я буду в якомусь законному становищі, і вже ви будете ламати голову над тим, що зі мною робити. Може, як заарештований, я перестану бути для вас "невідомим" і тоді навіть буду мати право домагатися від вас підтвердження підпису на моєму грошовому дорученні!

— Ви, звичайно, жартуєте! — усміхнувся начальник.

— Зовсім ні! Я говорю цілком поважно!

— Але ж я не маю підстав заарештувати вас, кажу вам іще раз!

— Ну, то тоді мені залишається хіба піти когось обікрасти, або забити, щоб дати вам такі необхідні підстави.

— Думаю, що ви того не зробите...

— Ну то що ж мені тоді робити? Повіситися? Чи сказати вам: "Я таки звідси не уступлюся, не уступлюся, всупереч вашому розпорядженню"! Тоді будете змушені мене заарештувати!

Начальник задумався.

— Дійсно, заплутана справа! — відповів заклопотано. — Але я так думаю, що сидіти далі в Б. для вас безнадійно. Їдьте ще раз до Києва і у Верховному Суді Республіки розкажіть, як обстоять ваші справи. Коли документів не вдасться вам дістати назад, то добийтеся розпорядження зареєструвати вас у вас на побут. Маючи такий наказ, я вже зможу видати вам бодай короткотерміновий паспорт, як єдину основу для реєстрації на право мешкання. А там уже з цим паспортом будете собі якось далі радити. Підпис на дорученні вам також можуть там потвердити, бо знають вашу справу ближче. Я, на

жаль, більше нічого для вас зробити не можу!..

З тим я на другий день виїхав до Києва.

ВІЯСНЕННЯ НЕЯСНОЇ СПРАВИ

Те, що сталося в Києві, нагадує цілком американський пригодницький фільм зі штучно нагромадженим "випадковостями".

Ледве я переступив поріг Верховного Суду, як попав у обійми чотирьох мужчин. Були це мої колишні колегі з міста З., звідки, власне вийшли джерела моєї справи.

— Мак?!! Олександр?!! На волі?!! Що ж це таке?!!

— Чи й мої колеги також такої думки, що я конче мушу бути у в'язниці? — засміявся я.

— Ми — ні! Але такої думки є наші судді! Ви ж знаєте, чого ми тут сидимо? Та ж за тими дверима, де стоїть сторожа, само в цей момент відбувається наша розправа!

— Ваша розправа?!! А чого ж ви без охорони?

— Зараз все пояснимо!.. Але, насамперед, треба викликати з засідання нашого адвоката!.. Господи Боже! Та ж те, що ви на волі, цілком міняє пашу справу...

І вони всі стрімголов понеслися коридорами в напрямі залі засідань і вскорі повернулися зі своїм адвокатом.

— Ось тут, маєте: це — Олександр Мак!

До мене приступає здивований адвокат.

— Ви є дійсно Олександр Мак?

— Я, у власній особі.

— На волі — офіційно?

— Прецінь же не можете підозрівати, що я втік з в'язниці?..

— Коли вас звільнили?

— Двадцятого травня на підставі вироку Верховного Суду УРСР.

— Маєте копію вироку при собі?

— Маю.

— Дайте мені її. Я вам поверну зараз після засідання. Можете бути певні, — звернувся до решти, — що ваша справа в виграшах!

І побіг назад розмахуючи своїм папером.

— Тепер розкажіть, — звернувся я до колег, — що це все має означати?

Мої товариші, денервуючись і перебиваючи один одного, починають розказувати свою історію: арешт, трагічну смерть старого секретаря і "вибори" мене на "голову організації".

— А чого ж це не видно між вами мого "приятеля", що постарався для мене таку "високу посаду"? — спитав я.

— Ого! Його вже не побачите! Він, бідака був, таки м'якенький, так старався догодити слідчим, що повідумував на себе десятки різних "злочинів", як сам казав, доказати свою "безконечну відданість інтересам совєтської держави".

Спочатку йому обіцяли всякі полегші, але, коли зібралось багато матеріалу, то його справу відділили від нашої і засудили на 10 років.

— Шкода дурня! — мимоволі вирвалось у мене. — Адже лишилася жінка і троє дітей...

— А як було з вами далі? — повернувся я до попередньої теми.

— З нами було дуже погано, — оповідав асистент Г. — Коли б не ті зміни в НКВД, то ми, мабуть, волі не побачили б ніколи. Але коли Єжова зліквідували, а наших слідців порозганяли, то жінки директора і військового керівника, використавши свої зв'язки, повернула справу в добру сторону. На процесі в обласному суді ми заперечили всі свої попередні зізнання і розказали, як нелюдськи був забитий на наших очах секретар. Особливо ж допомогло нам те, що вас, "голову організації", чомусь до нашої справи не приєднали, і ми внаслідок цього лишилися "безголовими".

Отже, два місяці тому назад на першому процесі в обласному суді нас всіх виправдали, видали всі наші документи і звільнили спід арешту.

Та ми знайшли чомусь неоправданого ворога в особі нашого обласного прокуратора Руденка. Хоч справа цілком очевидно була чиста, він лишився невдоволеним нашим звільненням і вніс протест проти вироку до Верховного Суду УРСР, щоб постанову обласного суду уневажнили і передали справу на новий розгляд.

Як потім ми довідалося від адвокатів, основним аргументом Руденка було те, що ви, "голова організації", є таки засуджені, але іншим судом.

Тепер можете зрозуміти, чому ми так втішились, побачивши вас на волі, і то якраз в такий момент, коли рішалася наша доля! Це — просто чудо якесь!!!

— А тепер, — попросили товариші, — розкажіть про себе.

Я почав розказувати, але в половині розповіді почувся рух, і до нас вийшов адвокат.

— Ну, що?

— Ну, як?

Засипали ми його питаннями.

— І добре і зле... — відповів трохи змішаний адвокат. — Ваше звільнення підтверджено повторно, але тепер проти Верховного Суду УРСР буде протестувати Прокуратура Республіка перед Сесією Верховного Суду СРСР, так само, як протестує проти звільнення Мака.

— І чим це може скінчитися?

— Чим це може скінчитися — не можу вам поки що сказати... У всякому разі, Сесії Верховного Суду Союзу відбуваються дуже рідко, а наскільки там скопичується величезна кількість, справ, то поки до вашої дійде черга, мине напевне рік часу. До того ви користуєтесь з усіх прав советських громадян і можете далі займати свої попередні посади.

Настрій у всіх, помимо тимчасової виграної справи, був пригнічений.

— Товаришу адвокат, — звернувся я, — чи ми можемо просити вас прийняти нас на консультацію; оскільки наша справа ускладнюється? Я, щоправда, маю тут свого

адвоката, котрий боронив мене перед Верховним Судом УРСР, але є одна справа, про котру мушу говорити з вами також.

— Звичайно, прошу дуже!

Ми всі йдемо до адвоката до його кабінету.

— Товариш адвокат, — почав я знову розмову, — у мене є якесь підозріння, але воно таке неймовірне, що я навіть боюся про нього говорити!..

— Цікаво, — спитав адвокат, — що ж це за підозріння?..

— Скажіть мені, чи не було при справі моїх колег копії мого вироку з обласного суду?

— Була звичайно. А що такого?

— Чи ви не звернули уваги на ту копію?

— Ах, правда! Власне мене трохи здивувало, що то був якраз той примірник, який належав вам особисто.

— І що ви про це подумали?

— Правду кажучи, не звернув особливої уваги. Мабуть помилка?

— Ні, не помилка, товариш адвокат, а звичайна фальшивка! Фальшивка кримінального характеру!!!

— Себто?.. — здивувався адвокат. — Як вас розуміти?

— Зараз зрозумієте! Скажіть тільки, чи та копія була долучена обласним прокуратором ось цих підсудних — Руденком?

— Так. Це ж був єдиний аргумент, на якому він опер свій протест перед Верховним Судом Республіки.

— Ну, то тепер слухайте, що я вам розкажу: це страшно!

Вирок Верховного Суду у моїй справі був винесений ще третього травня. Я про це нічого не знав, але моя мати, котра була тут на процесі, поспішила до Х. зустріти мене при виході на волю, бо їй сказав адвокат, що мене мусять не далі, як по двох-трьох днях звільнити. Минуло три дні, минуло п'ять, минуло десять, а я був далі в арешті. Занепокоєна мати почала звертатися до всіх інстанцій, але скрізь її запевняли, що жодних розпоряджень щодо мене не прийшло. Те саме говорили і в обласному суді, хоч це було очевидно неправдою. І лишень коли мати поїхала знову до Києва і добилася категоричного телефонічного наказу до обласного суду, НКВД і в'язниці, мене на другий день звільнили.

З того видно, що хтось був дуже зацікавлений в тому, щоб мене якнайдовше позбавити волі рухів, всупереч гострим приписам законів.

Тепер, ще один факт, над котрим я довго ламав собі голову і котрий тепер став для мене цілком зрозумілим: 6-го травня з'явився до мене у в'язницю якийсь службовець НКВД і видер у мене копію вироку обласного суду, також проти всіх правил, бо в цій копії є виразний напис, що вона призначена тільки для в'язня.

Коди, опинившись на волі, я почав допитувати у всіх судових органах, що це мало означати, мені ніхто не хотів дати відповіді, і всі говорили, ніби нічого з тій справі не знають.

Але для мене тепер все ясно:

Отже, коли обласний суд в З. виправдав усіх чотирьох тут присутніх підсудних, головню через те, що зі справи чомусь відпала головна особа — я! — прокуратор Руденко, невдоволений з вироку, вислав до мого обласного суду в Н. таємничого енкаведиста, щоб дізнатися, що є зі мною. Енкаведист приїхав, за моїми обрахунками, якраз саме тоді, коли з Києва надійшла касація мого першого вироку, а тому обласний суд не міг дати жаданої копії про моє засудження. Думаю також, що весь обласний сул почувся дуже ніяково, виставивши себе перед Києвом у такому глупому вигляді з моїм головством в "Українській Автокефальній Православній Церкві" і був би дуже радий, коли б мене таки засудили, хоч і на інших підставах. Тому проти мене почалася спільна акція обласного суду Н, НКВД в Х прокуратора Руденка, уповноваженим котрого і був той енкаведист. Спритний службовець, не тратячи часу, автом у вихідний день погнав до в'язниці, відібрав у мене копію вже анульованого вироку і, як трофей, повіз її до Руденка. Не маючи нічого іншого, Руденко залучив цю копію до свого протесту і вислав її до Верховного Сулу УРСР, як бракуючий документ про долю "голови організації". Розрахунок був простий: на підставі цієї копії мали засудити "членів організації", а потім, на підставі їхнього засуду, засудити мене, як "голову", і, як каже пословпця, — "кінці в воду"! А щоб не було небажаних перешкод, мене вирішили далі тримати у в'язниці, не сподіваючись, що моя старенька мати просить стільки енергії для мого звільнення.

Протизаконне затримання моїх документів також не є випадкове. З одного боку — це є підла помста прокуратури і обласного суду за програну справу, а з другого — розрахунок: зв'язати мені руки новим клопотом, відвернути мою увагу від головної справи і не дати мені можливості поїхати, наприклад, до Москви.

Все було обдуманно геніально, тільки я попсував гру, з'явившись до Києва в такий небажаний момент. Коли б не це, то Руденкові його ординарна махльовка вдалася б цілком, бо, як мені відомо, Верховний Суд є перевантажений сотнями різних справ, а склад засідань, включно з предсідником, постійно міняється.

Адвокат, котрий досі уважно слухав, в цьому місці вмішався в розмову.

— Між іншими. — сказав він. — дійсно дивний збіг обставин, але і сьогодні засідання відбулося під головуванням того самого судді Смолякова, котрий виправдав і вас...

— Так? Тим ліпше! І що ж сказав Смоляков?

— Нічого. Сказав тільки, що вашу справу пам'ятає.

— Одно для мене цікаво, — продовжував я, — чи Прокуратура УРСР була втаємничена у всі подробиці, чи ні? І, чи, відсилаючи мої документи до Москви, зробила це через неухажність чи навмисне?..

Адвокат не відповідав...

Мої колеги, котрі, затаївши віддих, слідували за ходом моєї розповіді, раптом загули обуреними голосами:

— Так цього лишити не можна!

— Ми будемо скаржитись!

— Та ж за такий злочин мало в'язниці і заслання!

— От де діє справжня шкідницька організація!

— І це робить прокуратура?! Де ж толі шукати справедливості?!!

— Посадити насамперед прокуратуру на лаву підсудних!!!

Переляканий адвокат мовчав...

— Товариш адвокат! Беріть цю справу в свої руки і порадьте, куди нам звернутися!

Адвокат встав, нервовими кроками пройшовся з кутка в куток свого кабінету і знову сів.

— От що, шановні громадяни!.. Я бачу, що ви цілком не розумієтесь на законах. Ні я, ні інший адвокат не тільки не може взятися за справу оскарження прокуратури, а навіть НЕ МАЄ ПРАВА слухати такого обвинувачення! Чи ви уявляєте собі, що таке прокуратура?! Це — всевладний чинник у нашому юридичному житті! Це — остання, найвища інстанція органів правосуддя! Це — контролю, котра має оберігати святенність прав громадян і непорушність законів! Прокуратура є вища від суду, а тому суд НЕ МОЖЕ СУДИТИ ПРОКУРАТУРИ, лиш навпаки, ПРОКУРАТУРА КОНТРОЛЮЄ ДІЯЛЬНІСТЬ СУДІВ! Позивати прокуратуру? Це — абсурд! Самого Руденка ви що можете скаржити перед прокуратором Республіки, але не перед судом! І, як би ви вже зважились па такий крок, то мусите робити це самі, а не через адвоката. Тільки... будьте обережні!..

— А як Верховна прокуратура не прийме нашої скарги?

— Ну, — безпорадно розвів руками адвокат, — тоді будете чекати па розгляд справи на Сесії Верховного Суду СРСР в Москві.

— А чи можна і до Москви вислати свого адвоката?

— Чому — ні?! Можна. Доручіть її комусь...

— "Комусь"? А ми хочемо доручити її вам.

— На жаль, я її не візьму. А взагалі порадив би вам найняти адвоката в Москві: вони там не є такі зв'язані, принаймні, вже не залежать від Української Республіканської Прокуратури.

І з тими словами адвокат встав, даючи зрозуміти, що розмова скінчена...

Ми прощаємось і виходимо на вулицю.

— Що ж тепер робити?..

— Мені здається. — висловив свою думку асистент Г., — що нам кінечне треба піти до Прокуратури УРСР. Може, там дійсно не знають про ту фальшивку?! Може, Рудеико обплутав їх якоюсь брехнею, і. коли ми вияснимо справу, — стануть в нашій обороні?.. Я не дуже вірю в те, що говорю, але переконатися треба. Ходім!

По короткій нараді вирушаємо до прокуратури.

В загальному бюрі нам категорично відмовили побачення з Головним Прокуратором і з його заступником і сказали, що своє прохання ми можемо зложити хіба письмово. Не допомогли ні переконування, ні впертість з якими ми домагалися аудієнції.

Що було робити.

— Знаєте, що колеги? — рішучо сказав асистент Г., — нам не залишається нічого іншого. Адвокати нашої справи не візьмуть, а скаржитись далі і так не маємо куди. Що ми можемо втратити? Адже голий дощу не боїться! Ліпше би було говорити з прокуратором особисто, але, коли цього не можна — пишімо! Нехай принаймні знають, що ми маємо їхню таємницю в руках! Пишімо!

Сідаємо тут таки при вільному столику і пишемо спільну скаргу на Руденка. Її від нас прийняли і зареєстрували, та в тому моменті, коли ми вже збиралися виходити, до бюро увійшов сам прокуратор.

Помимо поданої скарги, звертаємося до нього особисто з проханням пас вислухати. Прокуратор високомірно зміривши нас від ніг до голови, кинув нетерпеливе і непривітне "Ну!", що було ніби дозволом на розмову, а сам, повернувшись до нас боком, почав говорити з якимсь урядовцем.

Викладати всю вашу поважну справу в таких обставинах, було глупо і безплідно, а тому ми мовчали, чекаючи, поки він вверне на нас увагу.

— Ну?... — що раз кинув у наш бік прокуратор, — я вас слухаю!..

— Ми не хочемо вам перешкоджати, громадянине прокуратор...

— Нічого, можете говорити.

Слово забрав директор, але загальна ситуація і наставлення прокуратора позбавляли його певности, бо прокуратор цілком його не слухав і далі продовжував розмову з урядовцем. Тому директор, сказавши ледве кілька речень, змішався і замовк.

Прокуратор, ніби цілком забувши про нас, перейшов до іншого урядовця, щось його спитав і направився назад до свого кабінету.

Моменту не можна було упускати, і ми, ніби змовившись, заступили йому дорогу.

— Громадянине прокуратор! — сказав я рішучим топом. — Оскільки справа є дуже поважна, ми просимо вас призначити нам аудієнцію!

— Я не маю часу! — неприязно відповів високий достойник.

— Ми можемо прийти в інший час...

— Я ще раз говорю, що не маю часу! Кажіть зараз, чого ви хочете.

— Ми хочемо в'яснити одне... непорозуміння, яке зайшло в нашій справі, і просимо нас вислухати.

— Ну?..

Це "ну?", кинуте нетерпляче і зневажливо вже третій раз, позбавляло охоти на розмову, але я, помимо того, почав говорити. Говорив гостро і впевнено, дарма, що прокуратор мімікою і нервовими жестами давав зрозуміти, що не мав бажання мене слухати. Тільки, коли я згадав злосчасний трюк з копією, нервово заграв ніздрями, як кінь на вид близько підсуненої головні вогню, але опанував собою, і далі вдавав байдужого. Але мене трудно було спинити, і я змусив його вислухати всю історію до кінця.

Коли я скінчив, він, знову іронічно змірявши нас поглядом глузливо спитав:

— Це все?

— Поки що все.

— Я вислухав вас, як ви просили. Тепер можете йти.

— Але ми хотіли б знати вашу думку в цій справі!

— Я не є зобов'язаний ділитися з вами своєю думкою, — карбуючи кожне слово вимовив прокуратор. — Але, якщо хочете її знати — ось вона: я вношу протест.

— А як буде з моїми документами?

— Ці дрібниці мене не цікавлять!

І він рвучко зайшов до кабінету, тріснувши перед нами дверима.

Розмова була скінчена, і ми потерпіли повне фіаско.

Виходимо на вулицю. Асистент Г. сідає знеможено на якийсь стовпець, витирає з чола піт і, збивши капелюха на потилицю, каже з відтінком сумного гумору:

— Тепер, друзі, їдьмо додому і лагодьмо торби на далеку дорогу!..

— Знаєте, що, — запропонував я, — ходімо ще до мого адвоката.

— Дарма ходити! Але... ходімо! "

Ідемо до мого адвоката, розказуємо всю справу від початку, включно з відвідинами прокуратури.

— Ви дуже зле зробили! — рішучо заявляє адвокат.

— Зле?!

— Повне! Я навіть дивуюся, що прокуратор відразу не наказав вас усіх заарештувати!

— На якій підставі?

— За наклеп.

— За наклеп?!

— Певне! Скажіть, чим ви можете формально доказати, що копію вироку у нас забрали тоді, коли вже було відомо, що вирок скасований? Адже той урядовець приїхав у вихідний день до обласного суду, коли там було замкнено. Отже, могло бути так, що він, не маючи часу чекати до слідуючого дня, поїхав зараз же до вас до в'язниці і забрав те, що йому було потрібно. Тоді це вже не фальшивка. як ви кажете, а тільки порушення порядку. І то не закону, а порядку, котре може бути, зрештою, оправдане наглістю справи. Це цілком інша річ!

— Добре, — спитав я, — а чому ж той енкаведист приїхав у неурядовий день? Чому мене протизаконно стільки часу тримали в арешті після мого звільнення?

— На ці питання може знайтися так само багато оправдуючих відповідей...

— Невже?! А яка ваша особиста думка в цій справі?

— Моя думка, — відповів адвокат. — не представляє собою жодної офіційної вартості. Я зараз говорю так, як мусить говорити адвокат, передбачаючи всі можливості. Крім того, чим ви можете умотивувати, що Руденко та інші мали спеціальний інтерес у вашому засудженні? Адже вони не є ні вашими особистими ворогами, ні навіть вашими знайомими.

— Професіональна і особиста амбіція! — сказав директор.

Адвокат глянув у його сторону.

— Маєте докази?

— Звичайно, не маємо...

— Отже, бачите...

— Що ж ви нам порадите, товариш адвокат?

Адвокат безпорадно розвів руками і зідхнув:

— Ваша справа прийняла такий оборот, що в ній трудно радити... Чекайте! Може, вам якраз пощастить на процесі в Москві...

— А ви б не могла взяти її під нагляд? Може б ви поїхали до Москви, коли буде відбуватися той процес?

— Тепер — ні!

— Чому "тепер — ні"?

— Тому, що ви дуже ускладнили ситуацію своїми відвідинами прокуратури. Зараз уже не можна забрати назад тої карти, яку ви так нерозважно і передчасно розкрили і кинули на стіл гри, і не можна замінити її іншою. А боронити вас з позиції основного аргументу — фальшивки з копією — означає тим самим кидати страшне обвинувачення на адресу прокуратури, і то не одної, а трьох: двох обласних і республіканської. Конечний вислід такої справи упирається в альтернативу: або посадити до в'язниці всіх трьох прокурорів, або посадити вас, додавши до вашого основного обвинувачення ще й друге — наклепи на органи правосуддя. А тепер зрозумійте, що з огляду на престиж такої поважної інституції, як Прокуратура Республіки, вирок не може бути винесений на вашу користь, коли б навіть для того пройшлося порушити ще раз закони справедливості... Я не маю права говорити так одверто, але покладаюся тут на вашу порядність і вірю, що ця розмова лишиться тільки між нами, бо, може, колись ви знову будете потребувати моєї помочі...

— Вашої помочі?! А ви ж відмовляєте її нам!

— Я відмовляюся лише виступати в Москві. Але, коли б Сесія Верховного Суду Союзу ваш дотеперішній вирок скасувала, то справа почалася б наново від обласного суду і, думаю, не минула б знову Верховного Суду Республіки. В таких випадкові, якщо маєте до мене довір'я — знову до ваших послуг...

— А, скажіть товаришу адвокат, чи не можна було би нам поїхати до Москви ще тепер, перед процесом?

— Бачите, — відповів той, — багато дечого можна... Але ми не будемо керуватися тим, що "можна", я тільки тим що є конечне і що не принесе нових ускладнень. Так, наприклад, "можна" було сьогодні вам піти до прокуратури, подати скаргу на Руденка, але це було недоцільне і шкідливе, бо ви найцінніший аргумент своєї оборони, котрий можна було використати на свою користь, обернули проти себе... Тепер хочете їхати до Москви. Чого? Я знаю порядки в Московських Союзних судових установах, де відвідувачі чекають тижнями в чергах лиш для того, щоб дізнатися, що стратили даремне час і гроші. З вами буде те саме. Насамперед вам скажуть, що ваша візита передчасна, бо справа ваша буде розглядатися, може через кілька місяців, може, через рік. а може, і взагалі не буде розглядатися. Бо Сесія Верховного Суду СРСР має тільки

нагляд над вирокami Верховних Судів Республік і відбирає на перегляд тільки ті справи, які особливо впадають в очі. А, може, якраз вашу справу проминуть і тим самим теперішній вирок залишиться в силі?.. Коли ж ви будете їздити і надокучати, то мимовільно звернете на себе увагу, і тоді напевне справу візьмуть па перегляд. А ліпше, щоб цього не було, правда? Окрім того, застерігаю вас, що жодний ваш крок не залишиться таємницею для прокуратури, і чим активніше будете ви діяти, тим більше буде старатися прокуратура обтяжити ваше обвинувачення і взагалі вас унешкідливити...

— Але як зробити, щоб принаймні бути в курсі справ і знати, коли буде наша справа розглядатися і чи взагалі буде розглядатися?

— Це зовсім просто: спишіться з будь-яким адвокатом у Москві, і він вже стільки користи принесе, щоб вислати вам відповідне повідомлення.

— Тільки повідомлення? А боронити нас не буде?

— Цього я не можу вам " казати... Може і знайдеться такий смільчак!.. Тільки звертаю вашу увагу на таку річ: ми, адвокати, не дістаємо гонорарів приватних, а тільки частину з вплати, яку складають заінтересовані особи в урядовій касі. Отже, адвокатів все одно, чи він виграє справу, чи програє, бо винагорода є та сама — за виступ. І коли справа є небезпечна, то адвокат, щоб уникнути закиду збоку прокуратора за свої особисті симпатії до політичного злочинця, може навмисне її програти, як, зрештою, зробив і ваш оборонець в Х. Так саме буде і з вашим оборонцем у Москві. Хіба що ви заризикуєте запропонувати йому якусь окрему, "протизаконну" нагороду, за яку можете бути покарані і ви і адвокат. Але... менше-більше представляючи собі стан ваших фінансів по рокові ув'язнення, можу напевне сказати, що ви не в стані зібрати такої суми, котра б вирівняла вашому майбутньому оборонцеві розмір небезпеки, котра йому загрожує, коли буде боронити вас так, як ви того хочете і як можна вас боронити після сьогоднішньої скарги на Руденка.

— Отже, товариш адвокат, яка ваша остаточна рада?

— Моя рада була би така: їхати додому і спокійно чекати. Нікуди не їздити і нікуди не писати. Як би вирок Сесії Верховного Суду СРСР пішов проти вашої користи, тоді знову найняти добрих і совісних адвокатів і здатися цілком на їхній досвід. Спритний і відважний адвокат може також багато-багато зробити на повторному процесі.

Ще більше пригноблені ми виходимо з кабінету адвоката.

— Бачите, друзі мої, — сумно вимовив Г., — ще перед годиною я вас переконував, що ми не маємо чого тратити і — помилився.

Я іду до Верховного Суду УРСР у своїх справах.

Мені вдається засвідчити підпис на грошовому дорученні на ім'я жінки і дістати бажане розпорядження до начальника міліції в Б. щодо реєстрації на побут і видачі мені тимчасового паспорту.

Також не бажаючи більше повертатися до Х.. я зайшов до Відділу Вищих Шкіл при Народному Комісаріаті Освіти і дістав призначення на посаду до педагогічного інституту в місті Р.

Коли я проїхав до Б., начальник міліції без зволікання видав мені короткотерміновий паспорт на один місяць, і зареєстрував на право побуту. Таким способом я дістав дозвіл на існування, хоч і не довгий, та, побувши кілька днів у Б., виїхав з родиною і своїм "куцим" паспортом на нове місце побуту.

Приступивши до виконання обов'язків, я нервово з дня-на-день чекав нової розв'язки...

* * *

На цьому місці авторка знову міняв особу розповідчика і описує хід дальших подій віз свого імени.

В ОЧІКУВАННІ НОВОЇ РОЗВ'ЯЗКИ

Так в серпні 1939 року ми переїхали до Р.

Щоб поставити яко-так на ноги нашу зруйновану попереднім роком господарку, ми мусіли працювати обоє, а тому я відразу вступила знову на учительську посаду.

Тодішній наш настрій не піддається описові, і його можна хіба рівняти з життям на кратері вулкану. Нерви наші були цілком розбиті всім пережитим, а постійне нервове напруження, з яким ми чекали закінчення історії, виснажувало рештки фізичних і психічних сил. Як загнані звірі, ми недовірили розглядалися по сторонах і на кожному кроці сподівалися якогось підступу і замаху на наше життя.

До того всього нас почали переслідувати різні невдачі і нещастя.

Так, наприклад, не ввіли ми ще розглянутися на новому місці, як менша донька захворіла на скарлатину.

Згідно з гострими приписами проти всіх інфекційних захворювань, дитину забрали до шпиталю, а в мешканні зробили радикальну дезінфекцію.

По кількох днях захворів Олександр. Цілий тиждень лікар не міг встановити діагнози, але по тижневі виявилось, що це також була скарлатина.

Забрали і чоловіка до шпиталю, а до мешкання знову приїхала дезінфекційна команда. Знову довелося всі речі викидати надвір, бо в мешканні зливали розчином креоліни не тільки підлоги, але і стіни. Всі меблі треба було також мити і дезінфікувати.

В самий розгар того клопоту до нас несподівано проходить міліціонер.

— То вашого чоловіка забрали до шпиталю? — питає мене. На вигляд однострою в мене спирає віддих і темнів в очах.

— Так...

— А хіба дорослий може хворіти на скарлатину?

— Чому — ні? Бачите, що може...

— Гм!. Дивно!.. І як він довго буде в шпиталі?

— Шість тижнів.

— Аж шість тижнів?! Оце так! Ну, до побачення! — і пішов.

Ми з свекрухою кидаємо роботу і йдемо до мешкання.

— Вже почалося — кажу до неї. — Де мій плащ? Я зараз біжу попередити Олександра!..

— Чекай! Тебе ж не допустять до нього: він же на карантині!

— Правда!.. Треба написати записку...

— Боже, Боже!.. — плаче свекруха. — А він же такий хворий! Чи дадуть йому хоч видужати!.. А ще як поденервується, то хвороба може ускладнитися! Може б ліпше не писати, га?

— А я думаю, що ліпше написати.

— Як знаєш... Боже, Боже, що ж це за кара така?!.

Я пишу б записці до Олександра, що по нього приходили з міліції, радила бути до всього приготованим і питала, що я маю робити далі.

Передавши записку, чекаю відповіді. По кількох хвилинах виходить медична сестра і каже, що чоловік просить зайти трохи пізніше, бо він зараз не може нічого писати.

Вертаюся додому.

Свекруха задумано сидить на якійсь пачці зі шматок в руках. Побачивши мене, каже:

— Я оце сиджу і думаю над цією візитою... Звідки ми взяли, що міліціонер приходив спеціально по Олександра?

— Маєш! — відповідаю роздратовано. — Адже питав про нього!

— Власно що не питав! Хіба називав його по імені?

Я остовпіла.

— Справді здається, не називав... Але чого ж він годі приходив?

— А от побачив речі надворі — і прийшов поцікавитись. Ти ліпше піди до нашого двірника і спитай його, що це за один? Може двірник знає, бо мені здається, що той міліціонер виходив від нього.

Біжу до двірника.

— Слухайте, Іване, що це за міліціонер приходив?

— Та це не міліціонер, це з санітарного відділу. Хіба ж ви не бачили по відзнаках? Вони тільки однострої мають однакові, а відзнаки різні... Цей приходив сюди щомісяця на ревізію: чи виходки чисті, чи сміття де нема, чи яма на відпадки в порядку утримується...

— То це ви йому сказали, що мій чоловік хворий?

— Та сказав, бо він питав, що це у пас на подвір'ї діється... А хіба що?

— Нічого!..

Прийшовши до хати, попадаю в істерику. Мене опановує і радість, що тривога так смішно скінчилася, а разом — невимовний біль на ганебність життя, що перетворила нас в наляканих зайців, які боїться власної тіни...

Олександрові той інцидент мало не коштував життя. Коли я знову прибігла до лікарні з іншою запискою, він уже був без пам'яті від страшної гарячки, спричиненої тяжким нервовим потрясінням. Лікар потім казав, що маячив судами, якимсь Руденком і якоюсь кімнатою № 22...

Не менш смішний і характерний випадок стався на кілька місяців пізніше, коли чоловік уже був здоровий.

В один день ми умовилися, що він прийде за мною до школи, коли я скінчу свої години. І він прийшов, але саме захворів один учитель, і директор попросив мене заступити його і дати ще одну годину.

— То ми так зробимо, — каже мій муж: — ти йди на цю годину, а я там часом пройдуся містом і за 45 хвилин прийду по тебе.

На тому розходимося.

Година минула. Я приходжу до учительської кімнати, але Олександра нема. Чекаю 10 хвилин, 20, півгодини — нема! Трохи здивована, що він не дотримав своєї обіцянки, збираюся і йду додому.

Але і дома Олександра нема.

Минула година, минула друга, а він все не приходив.

Поденерована, вдягаюся і йду його шукати, нічого не кажучи матері. Вийшовши на вулицю, хвилину зупиняюся, а потім направляюся в ту сторону, де знаходиться НКВД. Дійсно, інстинкт мене не обдурих, і, минувши кілька кварталів, зустрічаю чоловіка.

— Бійся Бога, чоловіче! — накидаючи на нього. — Де це ти блукаєш?!

— Тільки не гнівайся! — виправдується чоловік. — Слово чести, я невинен! Ти уяви собі, яка була зі мною пригода!

Вийшов я зі школи і пішов у місто. Мене давно цікавила та частина, що є коло костелу, бо там є будівлі дуже старої архітектури. Отже, пішов я туди. Ходжу і розглядаюся.

Кілька разів мало мені під ноги не влізла якась стара жидівка, котра все забігала наперед і поглядала на мене з великою цікавістю. Але я не звертав на неї жодної уваги.

При самому костелі є один дуже старий наріжний будинок, може 17-го чи 18-го століття. Над самим входом виритий якийсь герб і латинський напис, але такий збитий, що його не можна відчитати. Будинок видно, був кілька разів ґрунтовно ремонтований. бо нові вікна і інші поправки цілком зіпсували його початковий стиль.

Я обійшов будинок з двох сторін і зупинився перед входом, стараючись відчитати знищений часом латинський напис.

В цю хвилину до мене підходить та сама жидівка і питає: — когось шукаєте в цьому домі?

— Ні.

— Ви тут когось чекаєте?

— Ні!..

— Ну, а чого ж ви так заглядаєте?

— А вам до того яке діло?! — визвірився я, роззлючений таким нахабством.

Жидівка щезла.

Я хотів оглянути будинок з іншої сторони, але різні прибудови і мури внутрішніх дворів запирали мені дорогу, так що я змушений був перейти аж на другу вулицю.

Тільки обійшов я на другу сторону і зупинився перед заднім виходом, як до мене приступило двоє міліціонерів.

— Громадянине, що ви тут робите?

Спитати їх своєю чергою, яке їм до того діло, вже було неможна, а тому я відповів:

— Дивлюсь,

— На що ж ви так дивитесь?

— Адже бачите, що дивлюсь на будинок!

— Ага!.. Ну, ідіть за нами!

І мене ведуть... в НКВД!

Проходячи коридором я зауважив, як в одній кімнаті мелькнула голова знайомої вже жидівки і сховалася за двері.

Заходимо до дижурного. І знову, як колись:

— Впіймали підозрілого!

— Обшукати!

Мене ревізують, витягають мої документи, серед яких є копія вироку Верховного Суду УРСР, відповіді Хрущова і секретаря Сталіна.

Подивитись на всі ці папери і задавши мені кілька питань, дижурний очевидно, прийшов до висновку, що розібратися у тому всьому — є понад його сили, а тому наказує мені чекати начальника.

Поки той прийшов, минуло десь з півтори години.

Спочатку дижурний до кабінету начальника пішов сам, і лиш через якийсь час покликали туди мене.

З перших запитань я зрозумів, що вся моя історія, включно з протестом прокуратури, в місцевому НКВД дуже добре відома, і начальник, допитуючи мене, хотів лише вивірити, що я буду відповідати.

— То ви і тепер заперечуєте, — спитав мене нарешті, — що належали до контрреволюційної збройної організації?

— Заперечую!

— Гм!.. А для чого ж вам треба було так докладно оглядати місто?

— Я завжди цікавився архітектурними пам'ятками.

— Так? Ви хіба з професії — архітектор?

— Ні, але я люблю історію.

— Що значить "люблю історію"? І що спільного має історія і архітектурою?

— Має багато спільного!

— Невже?! — здивувався начальник. — Але ж ви не є істориком?

— Ні...

— То чого ж ви тоді дурниці говорите?! Скільки в місті є учителів історії, і ніхто з них ще не був зловлений на тому, щоб вони оглядали будинки. А ви не історик, і так раптом ними зацікавилася!

Я не мав, чого відповідати.

— Ви маєте фотоапарат? — знову спитав начальник.

— Адже мене ревізували...

— Я питаю, чи маєте дома?

— Ні!

— А маєте, може, плани міста?

— Також — ні!

— Напевне?

— Можете піти до мене додому і переконатися...

— Гм!.. — задумався начальник. — Але скажіть, — спитав ще раз. — Що цікавого в тих будинках?

— Особливого нічого.

— То чого ж ви їх так вивчали?

— Кажу вам, що вони представляють собою певну історичну вартість.

— А я думаю, — багатозначно вимовив начальник, — що вас цікавила більше їхня СТРАТЕГІЧНА вартість па випадок війни!..

Я зробив великі очі.

— Що?! Ну, знаєте, начальнику, я не розуміюся на військових справах, але мені здається, що мало є в цілому Радянському Союзі таких місць, щоб так не відповідали стратегічним вимогам, як та ділянка міста, де я був! Скажіть самі: для якої стратегічної мети вона могла би надаватися? Лежить за високими будинками, на косогорі, над самим болотом. Отже, не представляє собою зручності ні для наступу, ні для оборони, ні навіть для втечі. Господарська чи промислова вартість її також ніяка, бо там нема жодного підприємства. Це — просто купа каміння, придатна хіба для розплодження щурів!

Начальник несподівано образився:

— Ну-у-у, ви так не обезвартнюйте цієї ділянки! Ви бачили, які там грубі мури? Це також чогось варте!

Я ледве стримав сміх. Але, побачивши, що він стратив ґрунт під ногами, з оборони перейшов у офензиву[22].

— І що ж з тих мурів?

— Чи мало, що?! Там, наприклад, можна встановити артилерію.

— Артилерію?! І куди стріляти? В довколишні будинки, чи назад, по жабах на болоті?

Начальник розсміявся.

— А ви ж казали, що не розумієтесь на військових справах?..

Я хотів сказати, що треба бути хіба круглим дурнем, щоб не розуміти такої простої речі, але своєчасно вкисився за язик і відповів:

— Ви забуваєте начальнику, що я скінчив високу школу, а там також вивчають основи військової справи в обов'язковому порядку!..

Так з великою бідою мене звільнили, але, мабуть, напишуть до прокуратури рапорт і проти мене повстане якесь нове обвинувачення.

— Ах! Ти завжди влізеш в якусь історію! — кажу Олександрові з докором.

— Перепрошую! В даному разі історія налізла на мене!

В тому моменті, обганяючи нас, рівняються з нами два військових старшини. Олександр, зауваживши їх, ніби на закінчення розмови, робить страшний, хлоп'ячий вибрик:

— "Я другої такой страни не знаю

Где так вольна дышет человек!"

Рявкнув на ціле горло слова дуже популярної пісні, аж старшини здригнулися від несподіванки і обернувшись до нас, стали, роззявивши роти.

Я мало не зімліла, але Олександр попав у якийсь шал зухвалого дурачества:

— Чого дивитесь? — спитав здивованих старшин. — Може, не вірите, що — найвільніша і найщасливіша людина під сонцем? Чи, може, забороните мені про це співати?

— Забагато випив! — прийшли до висновку старшини і, потиснувши плечима, пішли далі. А чоловік розсміявся таким щирим сміхом, якого я вже не чула в нього давно.

— Олександр! — шарпаю його за руку. — Що це ти за комедії виправляєш?! Чи ти при своїм розумі?!!

— Ті, що співають цю пісню, ніколи не бувають при своєму розумі, а тільки при партійному... — шепче він, схиляючись до мого вуха.

Коли приходимо додому, я скаржуся матері на дику поведінку Олександра, котрого все більше розбирає спазматичний сміх.

— І скажи мені, — злощуся я, — чого ти смієшся? Що ти такого цікавого зробив?

— Як "що цікавого"?! Та це ж неповторне! Це ж тема для безсмертного віщу! Та ж ті старшини геніально зрадилися! Як ти не розумієш: мільйони людей щодня, щохвилини при КОЖНІЙ нагоді співають хвалебні пісні на честь Сталіна, вихвалюючи своє щасливе життя. І коли це робиться під залізною палицею партійної і енкаведівської диригентури — все в порядку, і ніхто не дивується. Але коли хтось починає те само робити з власної охоти, то його вважають або за п'яного, або за божевільного. Отже, щиро хвалити наше життя може тільки божевільний, або п'яний!..

— Тебе вважали за п'яного зовсім не тому, що ти щось там хвалив, а тому, що ти закричав.

— От і неправда!

— Правда!

— Ще раз скажу: неправда! Хочеш зробити спробу? Вийдемо зараз на місто і, як будемо йти в один кінець, то заведемо розмову про нашу біду і злидні. Побачиш, що ніхто не буде звертати на нас уваги, бо такі розмови чути на кожному кроці. Хіба наскочить якийсь енкаведист, ну, то тоді заарештує... А як будемо йти назад, то станемо на всі способи хвалити наше "свобідне, щасливе і заможне життя". Тоді побачиш знову, що на нас будуть зглядатися всі перехожі і навіть самі партійці та енкаведисти кидатимуть зауваження, що ми п'яні або божевільні. Може, навіть затримують і поставлять перед лікарською комісією! Хочеш перевірити? Ходім!

— Ах, дай мені спокій! — відмахуюся я, але відчуваю, що чоловік має стопроцентову

рацію...

* * *

Так серед клопотів, роботи і дрібних пригод минали місяці. Олександрові спочатку його двомісячний паспорт продовжили, потім замінили на трьохмісячний, а потім видали однорічний.

Полагодив він також справи з іншими паперами, вистаравшись різні дублікати посвідчень.

Але другим по важливості після паспорту був військовий білет, котрий мусіли мати всі чоловіки, а навіть жінки, що мали медичну освіту. Військовий білет мав також велике значення, як документ певної "політичної благонадійності", бо люди, політично "непевні" до війська не покликалися і діставали інші документи. Тому питання, чи дістане муж військовий білет, чи ні, могло також бути до певної міри вказівкою, як обстоять його справи в суді.

Клопоти тягнулися довго, і лишень по рокові бажана військова книжечка була на руках.

Отже, минув страшний рік!..

Минуло ще трохи часу, і ми поволі почали заспокоюватися. Здавалося, що вся історія втратила свій загрозливий характер і поминула в Москві касації на Сесії Верховного Суду СРСР.

ВІЩІ СНИ

Одного дня, в місяці вересні 1040 року, Олександр встає з ліжка сумний і збентежений. Це мені відразу кидається в очі.

— Ти хворий? — питаю його.

— Ні, але...

— Але — що?

— От, знаєш, дурниця... Я за рік у в'язниці став трохи забобонний, зрештою, як всі в'язні.

— Чи не приснився тобі якийсь віщій сон? — сміюся я.

— Можеш сміятися, але мені дійсно приснився сон...

— Який же то сон? — питаю, не міняючи жартівливого тону.

— Дивний сон!. Сниться мені вуличка якогось провінціального міста. В кінці вулички по обидвох боках стоять церкви. Я йду поміж ними, дивуючись, аж поки не зупиняюся, бо одна церква стоїть в кінці і замикає собою вулицю...

— І що ж то за сон?

— Я ж тобі казав колись, що церква уві сні розглядається в'язнями, як символ неволі...

— Що за дурниці ти говориш, Олександр! То, очевидно, навіть вночі думаєш про старі будівлі — от і сниться!

Після сніданку ми розходимось: він до інституту, я — до школи.

Коли сходимось після роботи на обід, Олександр робить мені несподівану пропозицію:

— Давай перед обідом трохи пройдемося! — і при цьому виразно поглядає в бік служниці.

Я розумію цей погляд і мовчка виходжу за ним.

Ідемо геть за місто, де нема людей. Я нічого не питаю, бо почуваю страх перед цією загадковою прогулкою, а нерви мої тривожно тремтять. Але мовчанка триває задовго і я не витримую:

— Сталося щось нового?

Стялося дуже погано... Бачиш, по кількох годинах сон справджується!

— Говори, що сталося?!

— Сьогодні була в мене жінка асистента Г'...

— Жінка Г'?! А її що занесло в таку далечинь?!

— Біда занесла! Слухай: всі ті люди є заарештовані знов?!

В середа ні мені похололо.

— Коли ж це сталося?

— Три тижні тому.

— А що буде з тобою?

— Власне, що не знаю... Жінка Г. казала, що найнятим адвокатам дуже залежить на тому, щоб дізнатися, чи я — "голова організації" — на волі, чи заарештований також. З того видно, що справа пов'язана зо мною. Але адвокати ніяких інформацій не дають — бояться!

— Мені здається, що ти мусиш негайно поїхати в Київ до свого адвоката.

— Я сам так думаю. Найближчими днями вистараюся поїздки до Києва у справі своєї дисертації і zarazом піду до адвоката.

* * *

Через кілька днів Олександр виїхав до Києва, а я з нетерплячкою чекала його повороту.

— Ну як? Що казав адвокат? — після першого привіту спитала я мужа.

— Ніби покищо все добро. Адвокат є такої думки, що моя справа або взагалі не розглядалася на Сесії в Москві, або мій останній вирок підтверджений.

— То чому ж заарештовані твої колеги?

— Бачиш, це дуже складна і заплутана справа!.. Адже і обласний і Верховний суди судили мене за цілком іншими статтями, ніж тих чотирьох, і хоч би як прокуратура протестувала, то мене за участь в організації Української Автокефальної Церкви засудити не можуть. Ти ж пам'ятаєш, який конфуз вийшов з тим обвинуваченням? Ну, от! А заарештувати мене район з іншими також не можуть, бо моє початкове обвинувачення вийшло з того самого джерела, що й моїх колег. Розумієш?

— Ні, нічого не розумію!...

— Я сам спочатку не розумів. Отже, поясню тобі ще раз: з боку формального розглядається тільки початкова і кінцева точка процесу. Перша точка: за що мене

заарештували? За очолення підпільної контрреволюційної організації в 3. Так? Так! Тепер остання точка: Чи найвища інстанція визнала мене винним? Ні! Отже, коли найвища інстанція в Москві визнала мене невинним, то прокуратура не має права мене заарештувати ні на основі початкового, ні на основі останнього обвинувачення, тим більше, що початкового обвинувачення зреклися всі слідчі і судові органи, а навіть моя обласна прокуратура.

Прокуратура може тепер лишень доказувати, що слідство було на помилковій дорозі, а тому і суди розглядали мою провину з невластивої сторони. Для того, щоб це доказати, прокуратура мусить мати нове, повторне підтвердження моїх колег, що я був їхнім керівником. Це було легко зробити за Єжова, але тепер, коли діють суди, справа трохи тяжча. А мої колеги, як слід припускати, знаючи, що признання мене своїм головою стягає на їхні голови смертний вирок. — бо ж справа остаточно впирається тільки в мою особу! — цього признання повторно не складуть. Тому Руденко є в клопоті: "голова організації" вислизнув йому з рук, замінити його кимсь іншим не можна, а судити "безголову" організацію не випадає. Так виглядає справа!

— І ти думаєш, що Руденко не видумає якогось нового трюку?

— Я цього не думаю, але знаю, що буде мати багато клопоту. Будь-що-будь, але він з тою фальшивкою на процесі Верховного Суду сильно попівся і тепер мусить бути дуже обережним.

— Все дуже добре, але мені майбутнє не посміхається...

І знову страх посіяв своє отрутне насіння в нашій родині, знову з дня на день чекали ми нещастя, і, зриваючи пережитий листок з календаря, з тривогою дивилися на новий, стараючись відчитати події наступного дня.

Минув вересень, минув жовтень, минув листопад і грудень, а вісток не було жодних, бо ми з обережності навіть не листувалися з родинами заарештованих.

Аж вночі з 3-го на 4-те січня будить мене світло в хаті. Оглядаюся і бачу, що чоловік сидить при бюрку, схиливши голову на руки.

— Що з тобою? — питаю його. — Чому не спиш?

Він гасить світло і сідає коло мене.

— Знову дурний сон... Хочеш послухати?

— Розкажуй...

— Здається, що я тільки почав дрімати, бо ще усвідомлював собі, що лежу в ліжкові. Рантом дивлюся — вікно відкрите, а на вікні сидить чорна велика ворона. Я стараюся зрозуміти, яким це чином взимі відкрите вікно, бо пам'ятаю, що, як лягав спати, воно було закрите. Тям часом ворона зіскакує на бюрку і починає дзьобом і лапами перевертати мої папери. Порившись трохи в них, хапає мій паспорт і вилітає у вікно. Мене обняв страх. "Паспорт!" — кричу я, — "Паспорт!" — і вискакую за нею. Ворона, ніби дрючучись зо мною, летить дуже помалу і зовсім низько, так що мені здається, от-от впіймаю. Але впіймати не можу. Тим часом стає зовсім темно, і ворону ледве видно. Я біжу, спотикаючись на якесь каміння і колоди, поки раптом провалююся в яму! Лечу дуже довго, а коли опиняюся на дві, намагаю під собою холодні, з застиглою кров'ю

трупи. Підіймаю голову і бачу на горі слабе світло, а на краю ями сидить ворона і сміється... Я прокинувся, стоячи коло вікна при бюрку, засвітив світло, але спати вже не можу...

— Можна збожеволіти з того всього! — кажу до чоловіка. — Лягай і спи?

Але сама до ранку не студила очей...

Через кілька днів поштою проходить повідомлення, що суд в 3. покликає Олександра в ролі свідка в справі заарештованих колег.

— Як ти це розумієш? — питаю чоловіка. — Яким ти можеш бути свідком у цьому випадку?

— Я думаю, що це — звичайний підступ з боку Руденка: не маючи права заарештувати мене разом з іншими, він вирішив викликати мене, як свідка, а потім на місці приєднати до справи.

— Як же так? Їхати до вовка в пащу?

— А що ж мені робити? Не їхати не можу, бо буде ще гірше!..

— То принаймні будь обережним і не дай себе вплутати!

— Це не залежать від мене. Зрештою, а такий лихий на ту банду, що не ручу за себе! Для того, щоб сказати їм правду в вічі, варто навіть заплатити життям!

— Бійся Бога, Олександре! Я тебе благаю ще раз: будь обережним. Подумай про дітей! Головою мура і так не розіб'єш!

— Я, звичайно, на видиму смерть не маю охоти лізти, але — побачимо. Коли вмирати, то вмирати з честю!

— Олександре, я бачу...

— Дитинко! — увірвав мене чоловік. — Тільки не переконуй мене! Я все зважую добре, але підлістю життя не буду рятувати! Запам'ятай собі це добре!

* * *

Ще сумніше і тривожніше стало в хаті, немов з неї щойно винесли дорогого всім покійника. Викликана телеграмою свекруха, яка вже кілька місяців жила окремо від нас в глухій провінції, де мала власний будинок, відповіла, що є хвора, і помимо найбільшого бажання, приїхати не зможе.

Останні дні перед від'їздом чоловік цілком посвятив родині. Навіть на роботу не ходив, пославшись на хворобу, і не пустив до садочку донечок. Цілий день бавився з ними, а вночі світив світло і, сівши коло ліжечок, довго мовчки вдивлявся в розчервонілі уві сні, спокійні дитячі личка.

Наступив і невблаганний день від'їзду.

Відпровождаю чоловіка на двірець, стараючись здавити в собі переконання, що це — наше останнє побачення. Серце моє, немов залізним обручем, стискує страшний тягар, але я кріплюсь з усіх сил, щоб в останні хвилини не завдавати непотрібного жалю.

Ми не маємо навіть більше, про що говорити, бо все вже сказане._

Ось і останній сигнал!

Прощаймось.

— Бувай здорова! Кріпись! Не забувай!

— Повертай щасливо! Будь обережним! В думках я буду все тобою!

Останній стиск рук, останній поцілунок, останній погляд — поїзд рушив...

З пустою в серці вертаюсь додому. Ніщо немиле, нічого не хочеться робити. Отак впала б на ліжку і лежала б день і ніч, щоб тільки ніхто не турбував, щоб тільки не було ніяких обов'язків!.. Але цього не можна: є діти, і є праця.

За два дні приходить телеграма: "Приїхав щасливо. Вітаю!" — умовний знак, що небезпека поки що не загрожує.

Та не була остання звістка...

Минув тиждень, минуло десять днів — і ні листа, ні самого Олександра не було.

Висилаю листа на адресу жінки асистента Г., в якому прощу повідомити мене, чи не знає вона, що сталося з чоловіком.

Між тим по мою служницю прийшов її швагер і забрав на якийсь час до себе, бо його жінка, рідна сестра моєї служниці, мала нещасливий порід і лежала в шпиталі, а четверо дітей були без догляду.

Я залишилася з донечками сама. Ранком я будила їх, коли було ще темно, вдягала, годувала, а потім ішла до праці, доручивши сусідці відпровадити до садочку разом з своїми дітьми. Повернувшись додому, мусіла прибирати помешкання, палити, варити щось їсти, а потім іти до садочку, щоб привести їх назад. Підготовка до лекцій, писання конспектів і виправлення учнівських зошитів тривали далеко за північ.

Але і цього було недосить! Несподівано захворіла менша донька, і скликаний консилиум прийшов до висновку, що коли в найближчі дні не наступить перелам в кращу сторону — дитині загрожує складна операція з трепанацією черепа. Хоч не хоч, дитину довелося віддати до шпиталю.

Коли тепер пригадую собі ці дні, на правду дивуюся, як можна було це пережити! Я плакала цілі ночі, плакала, йдучи темними ранками на роботу, плакала, вступаючи з роботи до шпиталю, і плакала, ідучи з шпиталю додому. Тільки під час роботи не можна було плакати, бо я була на державній посаді, а за сльози ніхто не платив... Про їжу мені було навіть гидко згадувати.

Знайомі і сусіди, відчуваючи небезпеку, перестали бувати в мене в хаті, і я була сама з своїм горем і з своїми думками.

Одного дня, ледве я вернулася з шпиталю, і взялася до хатньої роботи, являється якийсь тип у цивільному.

— Чи тут мешкає Олександр Мак?

— Тут.

— Я мушу з ним говорити.

— На жаль, його нема дома. А чого ви хочете?

— Я прийшов з військової управи повідомити, щоб він завтра з'явився для перереєстрації. Коли він буде вдома?

— Не знаю!

Спитавши мене, куди поїхав Олександр і в якій справі, візитер пішов.

Обнята власним горем і клопотами, я спочатку не звернула на це жодної уваги.

Слідуючий день був вільний, і коли я прийшла до шпиталю відвідати хвору дитину, мене повідомили, що небезпека минула, і я, коли хочу, можу її завтра забрати додому.

Висилаю негайно телеграму до свекрухи, вимагаючи категорично її приїзду, а сама вирішую на другий же день взяти на кілька днів відпустку, щоб заопікуватися хворою. З тим рішенням іду до праці.

Раптом на другій годині, пояснюючи учням способи характеристики літературних персонажів, згадую собі візитера з "військової управи".

— Мати Божа! — мало не скрикую вголос. — Адже це був енкаведист в цивільну!

Пригадую собі холодний, тупий погляд сірих очей, низьке чоло і щелепи злочинця... Пригадую собі загальний вираз обличчя, невловимий, але специфічний, по якому кожна досвідчена людина безпомилково пізнавала майстрів енкаведівського ремесла.

— Так, це був енкаведист! Несумнівно, енкаведист!

Ледве скінчилася година, як мені приносять телеграму від пані Г., в котрій значилося, що Олександр виїхав додому тиждень тому назад.

Сумнівів більше не було: чоловік пропав!

З роботи маю бігти додому, запалити і обігріти хату, бо на дворі стояла люта зима, а хвора дитина мусіла бути в теплі. Але по дорозі заходжу до НКВД і, добившись прийому в начальника, вимагаю відповіді, що сталося з моїм чоловіком?

Начальник, дивлячись в сторону, каже, що він нічого в моїй справі не знав, але є переконаний, що коли я прийду додому, то застану якісь новини.,.

Дійсно, дома мене чекали новини...

Насамперед, я пішла до сусідки по ключі, бо вона, відводячи дітей до садка, замикала мешкання. В неї я застала двох людей: начальника "спецвідділу"[\[23\]](#) інституту Царика та "представника військової управи".

— Ми прийшли до вас па хвилинку, — каже мені начальник "спецвідділу", розпливаючись люб'язною усмішкою. — Дозволите зайти?

Відмовляти було смішно...

Ідемо всі разом до мешкання.

— То оце ви тут мешкаєте? — вдаючи дужо привітного, говорить Царик. — Яке симпатичне мешкання!

— Ви прийшли подивитись на мешкання? — питаю холодно.

— Ми прийшли до вас перевести ревізію! — відповідає різко енкаведист у цивільну.

— Маєте уповноваження на письмі?

— Прошу! — і вік показує мені папір. — Ось і свідки йдуть!

Входять свідки — двоє наших сусідів.

— Мешкання є до вашої розпорядимости, — кажу я, відкриваючи двері до покою. — Прошу заходити!

Сама тим часом починаю розбиратися з плаща і сніговиків. Роблю це спокійно, не звертаючи уваги на присутніх і не виявляючи назовні жодного зворушення.

Є в мене якась дивна, мені самій незрозуміла риса вдачі. Я не маю того, що називають "силою характеру", але скільки пригадую собі випадків, коли мені доводилося ставати віч-на-віч з сильнішим від себе ворогом, то замість страху, розгубленості і приниження, мене несподівано опанував холодний, презирливий спокій. Якась могутня сила здіймалася кам'яною брилою зо споду мого ества і огортала мене неприступною бронею. І скільки собі згадую, в таких моментах мої противники щулились і намагалися не дивитися мені в очі. Чому? Не можу пояснити...

Так і в цей момент, кола обидва "представники закону" разом з свідками пішли до покою, чекаючи, поки я розберуся, я, скинувши верхню одягу, одягаю фартух, беру сікач і починаю рубити тріски на розпал.

— Що це ви робите? — здивовано питає мене енкаведист, висуваючись до кухні.

— Адже бачите: рубаю дрова, — відповідаю спокійно.

— Прошу залишити ці дурниці і йти до нас!

Я потискую плечима:

— Що для кого дурниці: для вас — моя робота, для мене — ваша...

— Я вам ще раз кажу, щоб ви покинули це. бо ми не маємо часу!

— А я також не маю часу, — відповідаю зо стоїчною байдужістю. — По-перше, я голодна, а по-друге, мені треба обігріти хату, поки прийдуть діти!

— А де ж ваші діточки? — з тою самою облесливою міною виглянув з-за плечей енкаведиста "начальник спецвідділу".

— А вам до того яке діло? — питаю навмисне по-грубіянськи. — Ви пройшли, здається, робити ревізію, а не питати мене про дітей!

— Ви постарайтеся бути чемнішою! — наказує мені загрозливо енкаведист. — Мій товариш є люб'язний супроти вас, то платіть йому тим самим!

— А я цілком не потребую вашої люб'язности! — відповідаю лідовим тоном. — І, коли б уже чогось жадала від вас, то тільки одного: кінчайте скоріше виконання ваших обов'язків і лишіть мене в спокою!

При тому бачу, як свідки роблять мені з кімнати знаки і з докором та острахом похитують головами. Але я не звертаю на них увага.

— Кажу вам востаннє: кидайте роботу! — нетерпеливо і злісно гукає енкаведист.

— А я вам кажу ще раз, що ревізіє можете робити без мене!

— Без вас ми не маємо права: це протизаконно!

— Ну, то тоді почекайте! — байдуже знизую плечима і підпалюю вогонь.

Енкаведист аж розгубився від лютости і сів на стілець.

Царик так саме стратив охоту бути "люб'язним" і вже більше не обзивається.

Я тимчасом наставляю на кухню цілком непотрібні мені баняки, наливаю до них води, накриваю накривками і довго педантично обтираю кухню. Ніби все!... Що б ще зробити?... Ага! Іду до креденсу, відрізую собі хліба, навмисно довго та уважно смарюю його маслом і так зо скибкою в руках виходжу до покою.

— Прошу починати. Я вже готова!

Енкаведист подивився на мене, струснув головою, ніби кажучи: "От, проклята

баба!", і взявся до ревізії.

Ревізувати фактично нема чого: мешкання професора високої школи па цей раз складається тільки з покою і кухні.

Заглянувши до шафи, під ліжка і до книжок, енкаведисти беруться до бюро. Але і там нічого не знаходять: навчені попереднім досвідом, ми нищили все листування і не тримали в хаті жодних фотографій, окрім своїх фамілійних.

Я стою, опершись спиною на двері, і вдаю, що мене найбільше цікавить моя скибка хліба. Кусаю її ніби з великим апетитом, наперед уважно розглядаючи, з якого боку вкусити. Скінчивши одну, іду до кухні і відрізаю другу. Бачу, що доводжу своєю байдужістю енкаведистів до встеклости[24], і це дає мені змогу ковтати, хоч з таким самим успіхом я могла би їсти мило.

Починається опис майна. Його небагато: меблі, книжки і одежа мого мужа.

— Пиши, — каже енкаведист до Царика: — шафа гардеробна, шафа книжкова, бюро...

— Чекайте, чекайте, громадяни! — втручаюся я в цьому місці до розмови. — Всі меблі, які бачите в хаті, є куплені за мої гроші! Я вам їх описувати не дам і акту опису не підпишу!

— Як "за ваші гроші"?! — дивуються енкаведисти.

— Дуже просто: я можу вам паперами і свідками доказати, що я працювала весь час без перерви, і меблі куплені за ті гроші, які я заробила.

— А ваш чоловік нічого не заробляв?

— Заробляв, але ми його платню проїдали.

— То як, ви ділилися грішми? Це — твоє, а це — моє?!

— Цілком правильно! Ми гак ділилися: це — твоє, а це — моє!.. — відповідаю з неукритою іронією.

— Ну. то тоді ми опишемо бібліотеку!

— Книжок не маєте права так саме описувати, бо тим позбавите мене можливості працювати! .Бібліотека в даному разі не є предметом розкоші, лиш знаряддя моєї праці!

— А що ж тоді належить вашому чоловікові?

— Юридично тільки білизна і одежа. Але і це неправильно, бо за той час, що він сидів у в'язниці, частину своєї гардероби він знищив, а другу частину я продала на покриття різних трудових видатків. То, що є, також куплено за мої гроші. Але над цим сперечатися не буду — одержу можете описати!

Переглянувши викинену білизну, поношене убрання і старий плащ, енкаведисти приходять до висновку, що "заарештований ніякого вартісного майна не посідає" і, давши мені підписати акти, забираються з хати.

Увечері душа моя трохи розігрівається від теплої родинної атмосфери: обидві донечки дома, і приїхала вечірнім поїздом свекруха. Щоправда, сум і жаль далі панували в нашому домі, але в порівнянні з щойно пережитими днями, я почуваю себе майже щасливою.

Мати, прибита недавньою хворобою і новим нещастям, виглядає, як виходець з могили.

— Я не маю сили нікуди їхати. І так ледве на ногах тримаюся... Тепер поїдеш ти сама. Мусиш вистаратися собі відпустку. А я вже побуду з дітьми. Поїхати конечне треба! Не можна його лишити на поталу долі!...

І старенька мати вмивалася рясними невтішними сльозами.

В МІСТІ З

З великого бідою, випросивши відпустку на тиждень, виїжджаю до З. Було це в самому кінці січня 1941 року.

Доба, проведена в цьому місті, належить до тих, що їх пам'ятається ціле жаття. Це була доба, коли мій біль досяг свого найвищого ступеня і потім зламався, розтрощивши в моїй душі одну з тих струн, що вмирають безповоротно...

Через незручність сполучення, подорож до З. мала тривати дві ночі, але страшна сніжна хуртовина, котра піднялась несподівано на середині дороги, так утруднила рух, що я приїхала з опізненням майже на цілу добу. Таким способом я вже втратила день моєї відпустки.

Приїхавши на стацію, чекаю ще три години, поки порозчищали шляхи і трамваєві колії від глибокого снігу. Нарешті почався рух, і я дістаюся трамваєм до потрібної мені дільниці міста, недалеко від обласного суду.

Але повстає нова трудність: знайти приміщення на ніч. До тих знайомих, що їхні адреси маю, не смію вступати, щоб не втягнути і їх в небезпеку, а пані Г. мешкає па протилежному кінці міста.

В готелі можна дістати кімнату тільки на пред'явлення документу урядової поїздки, а через те, що в мене на посвідці на право їзди стоїть: "справі свого заарештованого чоловіка", я її взагалі не показую, і кажу, що приїхала приватно. Тому мене ніде по приймають.

Ходження з тяжкою валізкою від готелю до готелю через кучугури снігів забирає в мене останні сили, і без того вичерпані попередніми днями і трьома цілком безсонними ночами, проведеними в поїзді. Нарешті, коли заходжу до одного з найбільших готелів, у мене підкошуються ноги. Я сідаю і заявляю, що не вступлюся через те, що не маю більше сили і не маю, куди йти. Думаю, що вигляд у мене був розпучливий, бо навіть кам'яне серце порт'єра зм'якло, і він, змилосердившись, дає мені ключ від кімнати десь аж на четвертому поверсі.

Залишивши свої речі в готелю, іду до обласного суду. Голова суду — дебела жінка з орденом на грудях — прийняла мене досить чемно і сказала, що вона нічого про мого чоловіка не знає.

— Ваш чоловік зложив судові свої свідчення і виїхав додому. Якщо він заарештований, то вам дасть необхідні інформації обласний прокуратор Руденко. Зверніться до нього.

Я йду до обласної прокуратури.

В попередній кімнаті сидить якась стара, розпатлана, страшна машиністка, що своїм виглядом нагадувала власницю притонів розпусні найбрудніших злочинських кварталів портового міста. При іншому столі сидить рідкий екземпляр атавізму мужеського полу, так само обшарпаний і неохайний, як і його колежанка, тільки на додаток ще й неголений. Заїрський вигляд обличчя горили і довжелезні волосисті руки робили його цілком подібним до спрута. Думаю, що поняття чемности і вміння обходитися з людьми були для нього так саме чужі і неznані, як і для його предків кам'яної доби.

Вислухавши причину моєї візити, він тиче олівцем у сторону внутрішніх дверей і хрипить:

— До прокурора!

"Де той Руденко відкопав таких Церберів?" — думаю собі, стукаючи до дверей.

Почувши дозвіл, заходжу до кабінету.

Велика, майже порожня кімната. При стіні шафа на папери. При вікні — велике бюро. Один стілець порожній, а на другому за бюро спинною до вікна сидить сам обласний прокуратор Руденко.

Це людина у віці 40-45 років, чисто виголена, з інтелігентним виразом обличчя і сивиною на скронях. Риси має правильні і навіть гарні, цілком не подібні до заїрських тупих пик служак НКВД. Тільки в очах, великих, сірих, проглядає холодна жорстокість вишколеного ката.

— Що ви скажете? — звернувся до мене.

— Я є жінка Олександра Мака, викликаного сюди перед двома тижнями і невідомо, до зниклого. Отже, я приїхала до вас, щоб дізнатися, де він і що з ним сталося?

Він не посміхнувся, ні! Але по очах було видно, з якою страшною садистичною насолодою він вицідив слово по слову дике питання:

— А, власне кажучи, чому вас це цікавить?

Цим питанням він несподівано вибив мене з засвоєної з попереднього досвіду засади: ніколи в розмовах зо злочинною бандою енкаведівських служак не виявляти своїх справжніх почувань, і я щиро здивувалася:

— Мене дивує наше питання, громадянин прокуратор! Адже я — дружина і мати двох дітей! Думаю, що моя цікавість є цілком природною, і я ще раз дозволю собі повторити питання: де є мій чоловік?

— Ваш чоловік там, — знову цідив він, смакуючи кожне слово, — де йому вже давно належить бути... А вам я би радив якнайменше цією справою цікавитися, з огляду на тих самих дітей, про котрих ви щойно згадали...

Ще одна секунда, одна мить — і тяжкий камінний каламар, що стояв на столі, полетів би Руденкові в голову! Здавалося, треба було лишень одної маленької краплі, щоб отрута, переповнивши серце, штовхнула мене на сказаний, смертельний напад, від одного удару котрого або стиску за горло ця потвора, що сиділа переді мною, увірвала б нитку свого мерзенного життя!

Одна крапля!...

Але то тільки так здавалося, бо ніхто не знає, скільки крапель болю може зміститися у власному серці.

Пекельна сила, що шугнула мені в голову, розбилася об щось невидиме і відплила назад, залишаючи по собі нудотну каламуть свідомості свого безсилля.

"А вгорі сидить ворона і сміється!" — пригадався мені раптом Олександрів сон.

— Чи мій чоловік там, де йому належить бути, — опанувавши себе, відповідаю з холодною іронією, — вирішить остаточно правосуддя, у справедливості котрого я твердо вірю (а в душі: "справедливість?! Ха-ха-ха!") До вас же поки що маю тільки одне прохання: дозволу на передачі грошей і білизни.

— З тим зверніться до НКВД.

— До якого НКВД? Власне, що я не знаю, де мій чоловік знаходиться.

— Підіть до... Але, ні! Справа є в мене, а я... не дозволяю! І взагалі ваша візита є скінчена!

Що лишалося робити? Обертаюся і виходжу.

Ідучи довгими коридорами, ловлю себе раптом на тому, що уста мої без участі розсудку, корячись якійсь внутрішній силі, вперто повторяють: "Ми ще порахуємось з вами, товариш Руденко! Ми ще колись порахуємось!"

Оглядаюся зо страхом, чи мене ніхто не підслухав! Але ні! Ніхто не звертав на мене уваги.

Приходжу до готелю, падаю на холодне ліжко і попадаю в стан цілковитого отупіння. Здавалось, це не було почуття болю, бо моє серце, моя душа — ціле моє ество перетворилися в суцільний кривавий біль. Кожний мій нерв, кожна клітина тіла кричали, кволіли і корчилася. А я лежала непорушно, затупивши погляд у високу стелю. Старалася не думати ні про що, хотіла втікти від себе самої.

До дверей постукала покоївка і щось питала. Я довго ніяк не могла зрозуміти, чого вона хоче.

— Ах, так!.. Вечерю? Звичайно!... Чай? Може бути чай... Ні, більше нічого.

Покоївка пішла.

Я встаю, адресую грошовий переказ і готую пакунок з білизною. Адресую на в'язницю. Чи дійде? Ах, все одно...

Виходячи, завважую на столі тацю з вечерею. Їсти? Ні, хай потім...

Надавши на пошті гроші і білизну, виходжу на вулицю.

Надворі вже темніє, і починає здійматися знову різкий вітер.

Здається, я маю ще щось зробити?..

Зупиняюся і думаю...

Раптом пригадую, що я нічого не дізналася в тій справі, в котрій приїхала. Треба було принаймні відшукати якогось адвоката!... Сьогодні вже пізно! Завтра? Ні, завтра вже мушу їхати назад. Чотири дні страчено, і залишилося ще три. Опізнення на роботу в такому випадкові не могло бути оправдане і грозило судом, може, й в'язницею...[\[25\]](#) Отже, з чим вернутися?..

— Треба побачити паню Г.! — вирішую про себе і сідаю в трамвай.

Коли я приїхала до пані Г., вже було темно, а мешкання стояло замкнене. Викликана сусідка сказала, що папі Г. недавно вийшла і мабуть не повернеться, бо вона останнім часом часто ночує у своїх родичів. Адреси родичів сусідка не знала.

Вертаюся назад ні з чим.

На самому порозі готелю зупиняюся, пригадую собі вузьку і високу, помальовану в сіро-зелену фарбу кімнату, подібну до криниці, де мене чекає цілковита самотність, і зіходжу з ганку на хідник. Спускаюся вулицею кілька кварталів вниз, потім вертаюся вулицею вгору, потім знову вниз і знову вгору, як загнаний звір, як людина, у котрої біль зубів розриває голову.

По якомусь часі почуваю, що в мене залякли від морозу ноги, а вітер перейшов у справжню сніжну бурю. Мушу йти до готелю!

Заходжу в чужу і непривітну кімнату. На столі стоїть холодний чай і канапки.

— Мушу щось з'їсти — думаю собі, але зараз же в тій хвили забуваю.

— І що тепер?... Щось зробити?... Ні, роботи нема ніякої!... Ах, яке це все чуже, яке непотрібне!... Чи, може, я тут чужа і непотрібна?... Так, непотрібна і самотня...

Увагу мою привертає розгукана стихія. Я підходжу до вікна і вдивляюся в сніжну темінь.

— Дивно!.. Дивно, що я все бачу, все чую і розумію... А для чого?... Це так мучить!... Як би було добре перестати існувати!... Небуття має бути таке солодке!...

Тим часом вітер все кріпшав і перетворився в ураган. Шалена буря свистіла, реготала, завивала дикими голосами, хльоскала довгими батогами по вікнах і, ніби в нападі шаленої злости, гупала великими сніжними кулаками. Величезний гмах[26] готелю починав дрижати і колихатися під дужими натисками вітру і, здавалось, от-от перекинеться. Ах, коли б справді перекинувся! Хай би роздавив мене з моїми думками разом!...

Десь не витримало скло дужого удару вітрового крила, почувся брязкіт висаджених шиб і перелякані голоси мешканців на коридорі.

І моє болюче отупіння під акомпанемент бурі змінюється в розпучливий, гострий відчай. Мені хочеться завити в тон вітру дико, протяжно, завити бездомним, побитим псом, закричати несамовито на цілу силу своїх легенів, щоб мене почув цілий світ, щоб хтось прийшов, щоб хтось мене вислухав і зрозумів!

Коли б хоч заплакати, але — ні! Сльози десь скипілися коло серця тяжким клубком і давлять його, давлять, але не приходять!

Кидаюся на коліна перед ліжком і тулю лице до холодної подушки.

— За що?! За що, Господи?! Господи, припини мою муку! Господи, пожалій мене, бо далі не витримаю!

— Господи?! — питаю сама себе, здивована тим, що Велике Слово, глибоко хоронене на споді душі в продовж довгих років, виринуло нарешті у всій повноті свого могутнього значення, як камінь спасіння, як вічна і невичерпана сила незбагненої мудрости, ласки і милосердя.

"Прийдіть до мене всі страждучі!..."[27]

— Я приходжу до Тебе, о Господи! Складаю у Твоїх стіп свою страшну кривду і ввесь біль своєї змордової душі!... Розкриваю перед Тобою свої рани і благаю Твої ласки!... Господи, не опусти мене!

Мене охоплює оціпеніння молитовного екстазу, і в його найвищому моменті моя розпука спалахнула яскравим полум'ям!.. Спалахнула і погасла...

Я відчула, як починає мертвіти моє серце, як німіє біль душевних ран. і на груди мої тяжко лягає холодний камінь...

— Так треба!.. Очевидно, так треба і так мусить бути!.. — шепчу сама собі і скоряюся незрозумілій для мене конечності призначення...

В двері постукано.

— Увійдіть! — відповіла я, підіймаючись з колін.

Увійшла покоївка.

— Я пройшла нас повідомити... Але що з нами? Бо хворі? Може покликати лікаря?

— Ні, дякую. Я не є хвора. Ви хотіли щось сказати?

— Власне, мене прислав порт'єр повідомити вас, що ви мусите завтра опустити готелю, бо він і так не мав права давати кімнату... Але я піду попрошу, щоб вас залишив... Ви так погано виглядаєте!...

— Ні, не треба... Як вас звуть?

— Галя.

— Не треба, Галю; я завтра виїжджаю.

— То я йому скажу... Але ж ви нічого не їли! Он і чай стоїть неторканий!...

— Дякую, Галю! Я зараз буду їсти.

— То я принесу гарячого чаю. Прошу хвилинку зачекати!...

Мила дівчина забирає тацю і виходить. а я тим часом починаю укладати свою валізку.

Покоївка приходить знову, приносить гарячий чай, якусь перекуску і дві повних чарки на таці. Помітивши мій здивований погляд, починає спішно пояснювати:

— Випийте це! Я навмисне взяла міцнішої... Вам треба трохи розігрітися і підбадьоритися. Не вип'єте обидві? То ось я трохи надіп'ю, коли дозволите... Так неприємно тут нагорі від тої бурі!.. Боже, які у вас холодні руки!... Пийте! Пийте сміло: зараз і так підете до ліжка, загрієтесь і заснете.

Я випиваю свою чарку, беру канапку і давлюся на дівчину. Вона має надзвичайно шляхетне, витончено гарне обличчя, яке здається ще кращим від великої доброти і м'якості, що променіють їй з очей і чуються в нотках її голосу. Це викликає мене на розмову.

— Я, Галю, маю дуже велике горе! Дуже, дуже велике!.. Дай Боже, щоб вас таке горе ніколи не спіткало!...

Дівчина дивиться на мене великими розуміючими очима і сумно відповідає:

— Це відразу видно по вас... Ах, тепер так легко за нещастя!... Я вам так співчуваю!... Їжте, будь ласка, їжте! Ось візьміть ще цей кусничок! Так! А тепер

випийте чай і лягайте.

Поки я п'ю чай, вона готує ліжко, помагає мені, мов малій дитині, розібратися і дбайливо закутує мене ковдрою.

— Може вам ще що потрібно? Ні? Я вночі буду до вас наслухати. О котрій вас розбудити? О шостій? Добре! Я о шостій кінчаю дижур, але ще прийду до вас. Спійте спокійно! Добраніч!

В останній момент затримую її руку:

— Галя! Я вам безконечно вдячна!... Не можу вам сказати, яке горе мене спіткало, але ваша уважливність і добре слово були мені такі потрібні!... Я тут не маю нікого, розумієте, нікого! Ні одної близької душі! Ви перша і єдина, що заговорили до мене людськи... І тому, де б я не була, я все буду вас пам'ятати... Ви вірите в Бога?

Дівчина налякано стрільнула очима і тихенько відповіла:

— Вірю...

— То нехай вас Господь-Бог і Пречиста Діва все мають у своїй опіці, дорога дитино! Може, ще колись зустрінемося!.. Добраніч!

— Добраніч!...

І покоївка вийшла, обережно причинивши за собою двері.

Галя, мабуть, мала рацію, кажучи, що я хвора. Аж тепер, опинившись у ліжку після випитої горілки і гарячого чаю, почуваю, що моя застигла кров починає кружляти скоріше і тяжкими хвилями б'є в скроні. Мені стає гаряче, в вухах шумить, і думки починають плутатись.

Часом щось, ніби червоно павутиння, заволокає мою свідомість, але коли воно проривається, я все вертаюсь до того самого:

— За що караєш мене, Господи? Чому призначив мені життя, повне неვიгод, болю і втрат? Пощо Тобі ще цієї останньої моєї муки? Пощо такий твердий і невблаганний до мого краю, о Господи?...

І тоді, серед дрімотного маячіння, приходив великий Хтось! Приходив безшумно і м'яко, клав лагідну долоню на розпалене чоло і промовляв без голосу... А я всім серцем прислухалася до нього, але не могла зрозуміти. Лиш відчувала твердо одно: не було в тих безмовних шепотах ніякої обіцянки, ніякої надії, тільки саме співчуття до мого зраненого серця.

Так мусіло бути!...

Маячіння тривало довго, перериване часом дзвоном годинника на коридорі, і лиш над ранок мене огорнув спокійний сон...

І коли тепер з перспективи часу роздумую над усім пережитим в той вечір, перековуюсь, що він був дивним переломовим моментом у моїй психіці. Хоч найгірше чекало мене в майбутньому, я вже ніколи більше не попадала у владу розпуки і відчаю. Здавалось, що якийсь лікар-чарівник витягнув з моєї душі чутливий нерв і зробив її невразливою на жоден біль і страждання...

На другий день я вже їхала додому, де мене чекали діти, старенька мати і... урядові обов'язки советської учительки і виховательки молодого покоління "в дусі вірності

великим ідеалам комуністичної партії та її мудрого вождя — товариша Сталіна"...

НЕЗАКІНЧЕНА РОЗВ'ЯЗКА

Життя ішло своїм трибом, а мені все довкола здавалося тяжким сном...

Я далі працювала, помічаючи доколя себе відчуженість і холодність багатьох колег, посміхалася з того, що мене перестали відмічати різними словесними "нагородами", як було раніше, а партійні і комсомольські шпіцілі^[28] слідували за кожним моїм кроком і непокликано втручалися до виконання моїх учительських обов'язків.

Свекруха, лишивши мене зо служницею і дітьми, поїхала до З., де знайшла притулок в якоїсь бідної, напівбожевільної вдови, що мала сина — ідіота. Вона втратила свою колишню певність, і в листах її не було вже давньої бадьорости.

"Я починаю попадати в розпуку, — писала мені. — На цей раз справа виглядає значно гірше і складніше, як в Х. Адвокати щось роблять, але від них не можна видобути жодного слова — бояться говорити.

— Ваш син повинен був виступити на суді, як свідок, а він виступив у ролі прокуратора, — оце все, що мені сказали.

Побічними дорогами довідалася я також, що після виступу Олександра, Руденко наказав перервати процес і літаком полетів до Москви. Вернувся зараз таки на другий день дуже вдоволений наслідками своєї подорожі. З цього можна догадатися, що в Москві він добився дозволу на арешт Олександра, котрого перед тим не мав.

Всі є також такої думки, що арешт відбувся десь у поїзді, або на станції в Р., бо є певне, що Олександр звідси виїхав. З цим, очевидно, була зв'язана візита "представника військової управи".

Адвокати тепер не дурять нас жодними надіями і кажуть, що вирок може бути пом'якшений хіба в Києві. Про цілковите виправдання нема взагалі мови"...

Так минуло три місяці.

Свекруха безвиїзно сиділа в З., але нічого нового не дізналася, за винятком того, що процес має відбутися в кінці квітня.

А я?... Я старалася ні над чим не думати і не заглядати в майбутнє. Зрештою, я передчувала його, тільки боялася оформити свої передчуття в конкретний зміст...

Але те, чого я боялася, прийшло в листі від пані Г'.

"Не попадайте в розпуку, це нічого не допоможе. Ми всі в однаковому положенні, і це дає мені право написати вам всю правду. Вона жахлива: всі наші чоловіки засуджені до смертної кари!

Мусимо далі енергійно діяти спільними силами, бо не можна допустити, щоб п'ятеро людей загинуло такою страшною і незаслуженою смертю! Покидайте все і приїжджайте до Києва. Там разом з адвокатами порадимось, що робити.

Вашій свекрусі ми не наважились сказати правди — це б її забило. Ми спочатку збрехали, що вирок — 10 років заслання, потім сказали, що — 25. Але вона все одно

дізнається правди — і тоді з нею буде погано. Хочемо її якось вислати до вас, але на поїзд абсолютно не можна дістати квитка. У нас помітна загальна нервозність, і ходять поголоски про війну. Ломаю голову над тим, як дістатись до Києва"...

"Не попадайте в розпуку"!.. О жінко, жінко!... Чи ти б сказала до мерця: "Не попадай в розпуку!" А я мрець! Моє серце — немов спалений камінь, на котрім ні насіння радості ні насіння горя не пустить коріння... Я, немов той герой з казки, що виміняв своє живе серце на скляне і стратив можливість відчувати. Тому я спокійніша за тебе, жінко! Але чи щасливіша?...

Однак, діставши листа, негайно йду до директора ніколи і інспектора Народної Освіти, прохаючи відпустки. Мені довго відмовляли, посилаючись на кінець учбового року і наближення іспитів. Але я заявила, що таки поїду, без огляду на наслідки самовільного залишення роботи. Тоді вони згодилися.

Те, що пані Г. писала про неможливість дістати квитки на поїзд, була правдою, і коли б не зв'язки і знайомства батьків моїх учнів, то я до Києва так би і не дісталася. В поїзді їхали переважно військові та високі достойники в урядових справах.

В Києві, на своє здивування, застала свекруху. Вона вже знала правду, але трималася досить мужньо, хоч дуже постаріла і осунулась. Решті жінок засуджених не вдалося дістати квитків на переїзд, і вони просили через свекруху зробити все можливе у справі їхніх чоловіків.

Але зробити щось було майже неможливо. Ми приїхали зарано, і справа ще до Верховного Суду не прийшла.

— Не обзнайомившись з актами, я сам нічого не знаю, — сказав наш адвокат. — Але, коли б я і знав, то вам нічого не зміг би сказати: це є урядова таємниця. Одне тільки, що можу вам пообіцяти на слово честі, що зроблю все можливе, щоб вашого чоловіка урятувати.

Потім він подає нам адреси кількох ліпших адвокатів, котрим радить доручити оборону решти засуджених.

З тим я вернулася до Р., а свекруха поїхала додому продавати будинок, щоб мати гроші на різні непередбачені видатки.

* * *

Шкільний рік скінчився, і в школах почалися іспити. Роботи було багато.

Звісток з Києва не було ніяких, і на висланий лист адвокат не відповів.

Одного дня мене покликали до кабінету директора.

— Ось що, товаришко Мак!.. Я маю з вами дуже поважно поговорити... Ви, звичайно переконані, що ваш чоловік є невинний. Але ця думка нас не зобов'язує. Натомість офіційна думка, з котрою ми повинні числитися, є така, що ваш чоловік є ворогом народу і має за собою такі тяжкі провини, що його постановили знищити фізично. Знаючи вас, як прекрасного педагога і добросовісного працівника, я хотів би вас остерегти перед тими поважними неприємностями, що виникають для вас у зв'язку з вашим чоловіком...

— Неприємностями?! — здивуватися я. — Але ж, товариш директор, чи ви забули

постанову уряду про те, що винними вважаються тільки самі заарештовані, а не члени їхньої родини!..

— Це, бачите, так... Але це торкається тих, хто був заарештований ще за Єжова. Тоді було багато різних помилок... Одначе, арешт вашого чоловіка вже не в помилкою, тим більше, це є справа повторна. Є також неправдоподібним допускати, щоб ви, живучи разом, нічого не підозрівали про контрреволюційну діяльність вашого чоловіка, бо ви — жінка інтелігентна й розумна.

— Що ви хочете тим сказати?...

— Я цим ще поки що нічого не хочу сказати, але коли б ви схотіли мене послухати. — а я зараз говорю з певного доручення! — то я порадив би вам негайно зректися свого чоловіка через пресу, а потім піти до ЗАГСу і взяти розвід. Прізвище також змінити на ваше дівоче.

— Товариш директор! — скипаю всередині холодною люттю. — По-перше, на такі зречення минула мода, і їх не визнають...

— Ваше визнають, — перейняв мене директор, — я ще раз підкреслюю, що говорю з певного доручення...

— А по-друге, — говорила я далі, не звернувши уваги на його слова, — я не маю морального права наносити останній удар людині, від котрої за дев'ять років спільного жаття не бачила нічого, крім добра і любови!

— Забуваєте, що тепер поняття моралі оцінюється державними інтересами...

— Можливо! Але я не можу себе до того наломити. Скажу більше: коли б навіть ми з чоловіком не могли жити і подали б заяву на розвід, то в такий тяжкий для нього момент я би ту заяву забрала назад!

— Я бачу, що ви собі цілком не усвідомлюєте небезпеки, яка нависла над вами!...

— Помиляєтесь, товариш директор!...

— А діти?...

Секунду думаю, а потім відповідаю:

— Все одно! Хай вони ліпше виростуть круглими сиротами, ніж би потім мали докоряти мені, що я зганьбила пам'ять їхнього батька, котрого вони вже пам'ятають і люблять.

— Це ваша остаточна відповідь?

— Так!

— А я вам даю ще час до завтра: передумайте цю справу.

— Дякую, але це даремне!

* * *

Через два дні після того в місцевому часопису з явилася стаття, в котрій анонімний ангор обізвав мене шкідником і паразитом та доводив, що вся моя робота в школі була "злочинним пожиранням державного гроша", оскільки мої учні від мене нічого не навчилися.

"Таких "учителів" треба гнати поганою мітлою від справи виховання нашої молоді, і ми дивуємося тільки, куди дивилася дирекція школи і інспектура народної освіти,

тримаючи впродовж двох років Ольгу Мак у своїй педагогічній родині".

А ще одним днем пізніше мене повідомили офіційно, що я "під тиском громадської думки" є звільнена з посади...

Одночасно дістала я наказ — звільнити "незаконно займане мешкання", котре підлягало зарядові адміністрації інституту, і на яке я з арештом чоловіка стратила право.

Всю безвихідність мого становища могла би зрозуміти хіба та людина, котра знає життя Советського Союзу.

Мешкальнева криза взагалі була страшна, і людей здебільша забезпечували мешканнями підприємства, в яких вони працювали. Всі інші мешкання були в розпорядженні житлових управлінь і розподілялися між партійними і високими урядниками. Всі установи, куди я не зверталася, мені категорично відмовляли і обіцяли відмовляти далі. За приватне мешкання не могло бути мови, а до свекрухи я також не могла їхати, бо вона мешкала в прикордонній смузі, і мене туди не пустили б.

На роботу, навіть найгіршу, я не мала виглядів. Мій диплом позбавляв мене права брати працю не фахову, а за учительську посаду також не можна було думати, бо мене навіть і з професійної спілки викинули. А тим часом життя ставило свої вимоги, і діти хотіли їсти...

Коротше кажучи, становище було розпучливе.

Одного дня, саме в обід, до мене приходить мій сусід Федір.

— Оце диво! — кажу їдко. — І ви не побоялися до мене прийти, та ще й серед білого дня?!

— Тихше, тихше! — відповідає сусід. — Відповідні люди знають, що я маю у вас бути і в якій справі.

— Аж так?!

— Аж так! — іронічно підтверджує Федір. — Я прийшов до вас відібрати книжки, котрі позичив ваш чоловік в інститутській бібліотеці.

Я знаходжу погрібні книжки і віддаю.

— Тепер — каже відвідувач, міняючи тон, — хотів би я вам дещо сказати, але на ваше слово чести, що ви мене не зрадите...

— Можете бути певні!

— Отже, так: я вам раджу виїхати звідси, і то — негайно!

— Виїхати?! Куди?

— Все одно, куди, але — най далі з України!

— Чи ви думаєте над тим, що говорите?! З чим я маю їхати, коли за тиждень у мене грошей навіть на тиждень на хліб не буде!... І до кого їхати?

— І все ж таки я вам ще раз кажу, що ви мусите виїхати! Продавайте меблі, продавайте все, що можете і — їдьте! Хоч би вам пройшлося їхати з порожніми руками. Послухайте мене, я не говорю на вітер!... Буду з вами одвертий до кінця: начальник "Спецвідділу" Царик, котрий був у вас на ревізії, вже кілька разів викликав мене на одверті розмови про вас. По його тоні і окремих висловах я переконався, що вам

загрожує небезпека... Він є страшно злобний і не може вам подарувати вашої поведінки під час ревізії. Тому я прийшов вас попередити.

— Дякую! — кажу йому. — Я подумаю над вашими словами...

Сусід вже збирається виходити, але раптом з дверей повертається до мене:

— І... ще одно: робіть щось зі собою!

— Що ж я маю зі собою робити?

Він бере мене за руку і підводить до дзеркала.

— Подивіться на себе! Бачите?

— Ні, нічого не бачу...

— Не бачите?! Не помічаєте, що з вами зробилося за цей час?! Та ви ж маєте вигляд, — не гнівайтесь за правду! — божевільної! Моя жінка каже, що боїться на вас дивитися. Звичайно, у вашому положенні трудно виглядати добре, але все ж таки всьому є межа!

— То що ж мені робити?...

— Що робити? Думати більше про дітей, менше гризтися і менше плакати і міцніше тримати себе в руках!

Я мимоволі посміхався.

— Ви помиляєшся. дорогий сусіде! Я себе так тримаю в руках, як не може себе тримати навіть мужчина. Про жінок я вже взагалі не говорю... А щодо сліз, то... чи ви повірите, що я ще ні разу не заплакала, відколи вийшов вирок?! Не можу з себе видушити жодної сльози!

Федір широко розкрив очі і від здивовання сів.

— Ви правду кажете?!!

— Правду!

— То ви в такому разі є насправді божевільною!!! Плакати забагато — шкодить, але виплакати горе — муситься! Кажуть, що мужчини не мають схильности плакати, а тому глибше переживають. Але тут би і мужчина заплакав! Чи ви маєте кам'яне серце?...

— Ваша правда, Федоре: моє серце від довгої муки закам'яніло!...

— То розбийте цей камінь! Розбийте, бо він задушить вас!

Я також сідаю.

— Чи ви чули, — питаю його, — казку про чарівне яйце? Ні? Отже, слухайте! Колись Бог замкнув у чарівне яйце всі нещастя світу і доручив його велетневі, щоб кинув його в море. Але цікавий велетень по дорозі до моря не витерпів і вирішив заглянути всередину яйця і розбив його. Розбив і настрашився, бо з маленького яйця почали виповзати величезні страховища, і велетень, хоч як мучився, не міг їх зібрати назад. Так нещастя розійшлися по світі...

Моє серце, сусіде, тепер цілком нагадує таке чарівне яйце. Там зібране щось таке страшне, таке велике, що його не можна розповісти!... Тільки одного разу, — для вас все одно, коли, — сталося так, що мені вдалося мої болі, мої великі болі і страждання зібрати до купи і втиснути в дуже, дуже міцну шкаралупу і там замкнути... Відтоді я вже не вразлива. Моє серце не може більше нічого змістити, і те, що зломало б кожную

людину, тепер проходить мимо мене... І я так довго буду невразливою, поки моє серце буде замкнене... Але коли б я поцікавилася тим, що ношу в душі і розбила б за вашою порадою кам'яну шкаралупу, то...

— То — що?...

— Я боюся говорити про це, Федоре!.. Ліпше не питаєте мене.,.

Сусід задумався...

— Хто зна? — сказав по паузі. — Може це й ліпше!... У всякому разі, пам'ятайте, що і я, і моя жінка дуже вам співчуваємо і бажаємо зо щирого серця, щоб все закінчилося для вас якнайліпше. А коли почуєте, що говоримо про вас зле — не ображайтесь; ми мусимо так говорити. Коли б вас питали про нас, говоріть також якнайгірше, і тим зробіте нам лишень прислугу. Такий тепер світ!... Пам'ятайте мою пораду, покладайтеся завжди на мою поміч у межах можливого, звичайно!... До побачення! — і він схиляється до моєї руки

Значення цього остереження я розуміла добре, і тому знову викликала телеграмою свекруху, а сама тимчасом почала пакувати на всякий випадок речі.

З продажем меблів нічого не виходило — купців не було. В Советському Союзі люди взагалі ніколи не почували під собою твердого ґрунту і жили переважно "на валізках", тому на якесь устаткування попит був завжди слабкий, а особливо тепер, коли в повітрі повисла якась нез'ясована тривога. Легко можна було продати лишень білизну і одержу, навіть ношену і стару. Але я того мала небагато і тримала його на крайній випадок.

Свекруха приїхала також розчарована, що попередні купці які вже рік торгували будинок, тепер відступили і не давали жодної ціни.

А з інституту приходили щодня питати, коли буде вільне мешкання, що вже було призначене для нового професора, і грозили викинути мене на вулицю.

Єдиний вихід був — виїхати. Але як виїхати коли не було грошей?!

Я почувалася, як муха, що заплуталася в павутинні строкатого хижака: відчувала неминучу загибель, але врятуватися не могла.

Та в нещасті допомогло нове нещастя: захворіла старша дочка на кір. Хвороба йшла тяжко і скінчилася комплікаціями[29]. І хоч як було мені шкода дитини, я не могла не радіти з цієї хвороби, як єдиної причини, що унеможлиблювала інститутській адміністрації здійснити свої погрози — викинути мене на вулицю: з дітьми в Советському Союзі ще найбільше числилася...

Але і хвороба не могла вічно тягнутися. Дитина почала одужувати, а положення ще погіршилося з витратою останнього гроша. Треба було продавати те, що мало попит — одержу.

ОСТАННІ СТОРІНКИ

В пам'ятну неділю 22 червня 1941 року[30] я збираю якісь речі і виношу їх па базар. Продаю все досить скоро і за порівняно добру ціну і, втішена, біжу щось купити. Але мене чекало нове розчарування: між столиками панувало замішання, продавці

чомусь поспішно ховали неспродані товари, не звертали жодної уваги на покупців і втікали з базарної площі.

Я скоріше випрошую, ніж купую, в якоїсь селянки трохи молока, і все ще думаючи вад дивним настроєм базару, спішу додому.

В дворі зібралися майже всі мешканці нашого будинку і про щось пожвавлено розмовляли. Зауваживши мене, підкликають до гурту і питають, чи я знаю, що почалася війна. Це було таке несподіване, що мені запирає дух, і я прожогом влітаю до хати.

— Мамо! — кричу до старенької. — Мамо, чи ви знаєте?!

Так, вона вже знала, тільки зовсім чомусь не раділа. Але я цілую дітей, обіймаю свекруху і, захлинаючись від радості, повторюю:

— Ми врятовані! Ми врятовані! Нема сумніву, що більшовиків розіб'ють!

— Тихше! — холодно зупиняє мене мати. — Не кричи! Ще нічого невідомо і ще нічого не змінилося, а стіни і далі мають вуха...

Вибігаю надвір і ще раз перепитую сусідів. Ні, сумнівів не було жодних: цієї ночі німці вже бомбардували Київ, Житомир і інші міста.

Вертаюсь до хати і вперше за кілька років почуваю апетит. Ні, не апетит, а голод! Страшний голод виснаженого довгим недоїданням організму. Накидаюся на залишки вчорашнього мізерного обіду, відшукую по кутках дані, напівзапліснілі недоїдки хліба і їм, їм, як Бог зна які делікатеси. їм і говорю без упину. Свекруха зосереджено мовчить і не підтримує моєї розмови...

* * *

В найближчих днях вихором закрутилися події: мобілізація, хаотична втеча з фронту розгромлених військових частин, горячкова евакуація комуністів, жидів і відповідальних урядовців, бомбардування летовища, а над усім — паніка і безголов'я несподівано заскоченого небезпекою дикого неорганізованого натовпу.

Уряд закликав населення до масової втечі на схід, обіцяючи транспорт і всяку іншу допомогу. Проте виявилось, що транспортних засобів нестаче навіть для комуністичної верхівки, і партійні багаті в погоні за автами і підводами платили величезні суми, сварилися і билися, щоб якось впхатися на переповнені вози. Один поїзд, набитий втікачами, що вирвався зі стації, по дорозі був збомбардований, а всі втікачі, котрі залишилися живими, були змобілізовані для направи залізниці. Хто конечно хотів тікати, мусів надіятися на власні ноги і на випадкові авта чи вози, що могли трапитися по дорозі.

В склепах[31], котрі досі стояли майже порожні, почали продавати, чи попросту роздавати даром споживчі артикули, мануфактуру, взуття і т. д.

Радієві[32] звідомлення і преса намагалися представити цілковитий розгром фронту в дуже оптимістичних фарбах: "Наша героїчна Червони Армія, розбивши вщент ворога під містом..., з тактичних міркувань відійшла на зарані підготовлені позиції"... Поруч закликалося до гострої боротьби з слабодухами і панікерами, котрі сміли сумніватися в "нечуваних своєю блискучістю" перемогах Червоної Армії. За

необережно сказане слово правди або висловлення припущення про дійсний стан речей на фронті — судили і розстроювали.

А наступ німців розгортався з шаленою швидкістю, і фронт посувався величезними кроками вперед. Паніка зростала.

Я дивилася на все це збоку і злобно посміхалася. Коли мене питали, чи я буду втікати на схід, робила великі очі і вдавала здивовану:

— Тікати?!! Чого? Адже це — перша паніка. Хіба ви не чуєте, як наша доблесна Червона Армія б'є німців? Вона, мабуть, уже перейшла в контрнаступ і буде гнати ворога до самого Берліну...

На кожному кроці стояли пости з цивільного населення, переважно молоді і жіноцтва, що мали "обороняти країну від шпигунів і диверсантів". Досить було якомусь втікачеві з заходу спитати за якусь адресу, як його заарештовували і відправляли для вияснень у НКВД.

Всі були затривожені і непевні, навіть ті, хто ненавидів більшовиків і давно чекав війни.

— Що то буде?... Як той фронт пережати?... — чулося на кожному кроці.

Здається, що на загальному тлі я була незначним винятком. Я не почувала страху ні перед бомбами, ні перед фронтом, навпаки нетерпляче чекала того фронту, як свого спасіння. По довгих безсонних місяцях мене напала якась дивна сплячка. Я спала, як забита, цілими ночами, спала вдень і все далі почувала себе сонною. Досить було сісти нерухомо на кілька хвилин, як уже й приходила втома, очі мої клеїлися, і я починала дрімати. В умовах вимушеного безділля і воєнних настроїв не було потреби відмовляти собі так потрібного відпочинку, а він був найкращим ліком на мої виснажені нерви, і я, сама того не помічаючи, почала скоро приходити до сил. Зміна була така очевидна, що сусіди і знайомі не могли при зустрічі укрити свого здивування.

— Давіться, дивіться! — жартував Федір. — Всі худнуть і марніють, а ви, можна сказати, "контрреволюційно поправляєтесь"... Та це ж явний політичний злочин отак виглядати в часи загального державного нещастя!".

А я все ще сумнівалася, що визволення стоїть на порозі, і боялася зідхнути на повні груди, щоб не розігнати примари волі. Було дивно повірити у можливість тих змін, котрі могли мене урятувати з долі упослідженої і загнаної звірини і зробити знову людину. Було дивно привикнути до думки, що всі страхіння недавно пережитого лягли темною смугою в неповоротне минуле, а натомість прийде щось нове... Турбот не було, болю також, і це створювало почуття дивної порожнечі, яку часом відчувається у сні.

Та одного разу гірка дійсність дала ще раз себе відчути. Здивована, побачила я, що моя свекруха складає свої речі до мішка, нашвидку переробленого з наплічника.

— Мамо! — спитала я. — Що це має означати? Куди ви збираєтесь?

Мати, ніби дитина, зловлена на поганому вчинкові, здригнулася, потім сіла на ліжку і безпомічно опустила руки, заплакала.

— Мамо! Що з вами? Чого ви?...

— Не .можу! — відповіла здавленим голосом. — Не можу!... Зайве було далі питати,

але я питала:

— Не можете?! Чого?

— Не можу лишатися тут... Я збожеволю!... Вчора передавали через радіо, що всі рекурси на старі справи і всі нові процеси переходять до компетенції воєнних трибуналів... Ти знаєш, чим це загрожує? Підтвердженням смертного вироку! Я мушу дістатися до Києва!... Я мушу знати, що буде з НИМ!...

— Мамо!— кидаюся я до старенької. — Не робіть цього! Це нічого не допоможе!..

Мати, ніби для оборони від удару, наставила руки:

— Замовчи! — увірвала мене. — Замовчи! Не відбирай мені останньої надії, бо вона єдина дає мені ще сили!.. Я не хочу цієї надії пережити! Як загину, то загину!

В словах її було стільки сили і розпачу, що сперечатися не було сенсу. Тому я обертаюся, виходжу до покою і сідаю коло відчиненого вікна.

Цілий вихор думок закрутився мені в голові, цілий рік розбуджених почувань стовпився в душі і повернув мене до минулого.

Чи ж тільки до минулого?..

І раптом я виразно і гостро відчула те, що чоловік іще живий! Що він живе досі!!! Встала перед моїми очима розпука людини, яка щохвилини очікує виконання смертного вироку!.. І нема виходу, нема жадних надій, нема! Нема жадної близької істоти, котра б підтрима на дусі! Пустка! Страшна пустка смертної келії. Довкола сірі тюремні мури, на котрих шкрябає костистим пальцем таємничі знаки невблаганна смерть!..

Чи ж маю я право тішитися своїм визволенням? Чи не легше було для сумління, коли і наді мною кілька днів тому висів Дамоклів меч?

— А... Може, їхати також разом з матір'ю?..

— Ні! — істерично запротестувало все моє нутро. — Ні!

Переживання останніх років і живі спогади про "пацюків", руденків, цариків та іншої злочинної зграї, особливо тепер, після кількох днів надії — позбутися їх назавжди, — викликали в мене такий непереможний трепет огиди і такої страшної ненависти, що я не могла знести навіть самої думки про нові зустрічі з ними. Це було вище моїх сил! Це було все одно, що з головою кинутися в клоаку!

Ні! Їхати я не могла!

— Отже, що?.. Погодитись? Скоритись?

Чи то призначення, чи гра лукавої долі, яка на порозі нового життя примушує мене вихилити до дна гірку чашу?! А на дні чаші не жовч, а отрута.

Приступ несамовитого жалю роздирав мою душу, і я гризла руки з відчаю.

— Сусідко, ви дома? — несподівано впало від вікном.

Я пізнаю голос сусіда Федора.

— Дома. А що? — питаюся байдужо, що опанована своїм гнітючим настроєм.

Сусід присувається до вікна і, озираючись по сторонах, говорить приглушеним голосом:

— Я прийшов вам сказати, що в місті почалися розстріли... Стріляють всіх родичів

репресованих, стріляють всіх підозрілих і навіть тих, хто бодай кілька днів був ув'язнений, байдуже, з якої причини... Втікайте! Втікайте з міста, або принаймні з мешкання!.. Подивіться, — показав рукою на червоні заграви, що виднілися в різних кінцях міста, — це палять документи і архіви в НКВД, в міліції і у всіх інших установах. Кажуть, що в НКВД були заготовлені списки на "ліквідацію" сотень осіб, але в останній момент хтось через неувважність, а може й навмисне, вкинув ті списки в огонь... Тепер ловлять тих, кого пам'ятають.

Тут Федір починає перечислювати знайомі прізвища, кого забрали в НКВД, кого застрелили на вулиці, і кого при спротиві розстріляли у власнім мешканні.

— Вам загрожує страшна небезпека! Кажу ще раз: тікайте! Німці є в сорока кілометрах... Тепер гупо вмирати!.. Переховайтесь десь цих останніх два-три дні. Але вже втікайте, зараз, в тій хвилині!

До моєї свідомості нарешті доходить зміст всього почутого, і я зриваюся з місця;

— Втікати? А діти?

— Це вже рішайте самі. Я сказав лишень те, що вважав своїм обов'язком сказати.

— А ви?

— Я мушу завтра зголоситися до війська: сьогодні дістав покликання. Прощайте! — і сусід зник.

Я почуваюся так, ніби мене хтось вже ловить за плечі. Хапаю то одну річ, то другу, нарешті кидаю все, беру дитячі плащі і набігаю надвір. Знаходжу свекруху з дітьми в садочку, коротко переказую їй останні новини і повідомляю, що мушу зникнути.

Свекруха розгубилася.

— Мамо, не стійте, допоможіть мені вбрати дітей, скоро!

— Але ж куди ти будеш тікати? Хто тебе прийме? А діти?

— Всі тікаємо: і я, і діти, і ви також!

— Я — ні!

— Мамо!..

— Я не піду!

— Мамо, не доводьте мене до розпачу!

Видно, що в тоні моєму було щось надзвичайного, бо мати скорилася.

— Ідіть беріть якийсь плащ, але скоро!

— Та почекай, нехай хоч принаймні стемніє!.. Як же так тікати?.. А що. ж діти будуть їсти? Треба взяти якісь речі, то може що виміняємо... Царице Небесна, заступи, сохрани і помилуй!.. Я візьму бодай годинника...

— Ідіть, ідіть! Але чого ж ви стоїте!..

Сгарушка дріботить до хати, але в цьому моменті чується зловіщий гул...

Літаки!

Я вперше від початку війни почуваю страх.

— Мамо! — завертаю з дороги свекруху. — Не йдіть до хати! Тікаймо! Тікаймо!

Пускаємось що духу бігти. З усіх боків починають гудіти опізнені сирени.

Добре, що мешкаємо майже на краю міста, і нам лишається кілька кварталів, щоб

вибігти в поле. Але не добігаймо навіть до половини дороги, як гул чується просто над нами. Падаємо всі під якийсь паркан, тісно притулившись одне до одного,

В повітрі роздається різкий свист, а за ним потужні вибухи бомб. Земля глухо гуде і колотиться. По хвилині перерви атака починається з новою силою.

Я тулю голівки переляканих дітей до своїх трудей і думаю тільки про одне:

— Як смерть — то нехай для всіх відразу!

По якомусь часі бомбардування припинилося, літаки відлетіли, а ми все ще лежимо, боячись поворухнутися.

— Місто горить! Подивіться на місто! — гукає хтось поблизу.

Ми встаємо і каменіємо на вигляд страшної картини: все місто було в огні. Десь тріщали і падали великі будинки, чулися крики людей, здіймалися до неба високі стовпи вогню, і знову чулися вибухи: це вилітали в повітря магазини з амуніцією.

Тепер тікати!..

Біжимо далі, натикаючись на таких самих переляканих людей. Одні бігли вперед, обганяючи нас, другі бігли в противнім напрямі, осатанілі від жаху, з клунками і дітьми на руках.

Нарешті опиняємось за містом серед моря дозріваючого збіжжя і йдемо повільнішим кроком. Перед нами і поза нами видніються постаті людей, що спішать геть в той напрям, де видніються села.

Діти вже не можуть далі бігти, а ми так само помучені і не можемо їх нести. Сідаємо край дороги трохи відпочити.

Над містом стояла зловіща заграва. Море полумені коливалось під подувами вітру і набирало різних відтінків у вечірніх сутінках.

Раптом на краю міста почав здійматися вгору новий пожар, цілком не подібний до інших. Полум'я було яскраво і потужно, не змішане з димом.

— В'язниця горить! В'язниця! Облили бензиною!.. Вчора возили бензину до в'язниці!.. Вісімсот в'язнів!.. — гукали з жахом перехожі.

— А-а-й! А-а-а! А-а-а!.. — неслися звідкись дикі звуки. — А-а-а!..

— Що це? — питаю сама себе. — Чи я божеволію, чи це дійсно хтось кричить?

Перевожу погляд на свекруху і втому моменті з горла мені вихоплюється те саме Дике: а-а-а!..

Не знаю, що більше потрясло мною: чи вигляд палаючої могили з сотнями живих жертв, чи невільне порівняння з іншою в'язницею, чи божевільний вигляд матері. Вона була така страшна, як виходець з пекла: з безтямними очима і широко розкритим ротом ковтала повітря, мов риба, викинена на берег, а старечі руки конвульсійно шарпали комір блузки.

— Це ви? — роздався коло нас голос Федора, котрий біг з дитиною на руках. — Ходім далі! Ходім, не зупиняйтесь!.. Марусю! — гукнув назад до жінки, що бігла за ним з валізкою. — Не відставай, бо загубишся!..

Свекруха не рухалася.

— В'язниця горить! — вишептала глухим голосом.

— Так! Про це говорили ще вчора в місті, але я не вірив! Негідники! Скористалися налетом і запалили живих людей!.. Але не стійте, ходім!

Мати робить перші кроки несвідомо, з поглядом, все ще скерованим до страшного видовища, але потім обертається і йде з нами.

Пройшовши декілька кілометрів, стаємо знову. Недалеко з лівої сторони видніється село. Заходити, чи йти далі?

— Йдемо далі! — командує сусід.

Свекруха рішучо зупиняється.

— Я далі не йду! — заявляє вона. — Я прощаюся з вами і вертаюся назад.

— Куди вертаєтесь? — спитав здивований сусід. — Хіба не бачите, що місто горить? Перечекаємо що десь зо два дні в селі, поки прийдуть німці, а тоді вернемось усі.

— Ні, ні! — вперто відповідає старенька. — Я мушу виїхати ще перед фронтом. Ви забуваєте, що в мене син у в'язниці.

— Знаю про це! Але чим поїдете? Транспорту нема!

— То піду пішки.

— Пішки? Чи ви добре подумали над тим, що говорите?! У воєнних умовах пройти кілька сотень кілометрів — не на ваші сили! 1... зрештою, що це допоможе? Коли в мирний час нічого не можна було зробити, то тепер, в це безголов'я...

Мати знову благально наставила руки:

— Тільки нічого мені не кажіть! — перебила Федора..— Прошу вас, не кажіть! Мене ніхто не переконає! Я не маю чого тратити, хіба саме життя. Але що воно для мене варте, коли страчу сина?.. Як судилося нині загинути, то загину принаймні зі свідомістю, що зробила все можливе, щоб його врятувати.

— Як знаєте!.. — сумно відповів Федір. — Я не смію казати рішучого слова — і подивився на мене.

А я мовчала, відчуючи, що слова безсилі там, до говорять серце матері.

— Ідіть уже! — увірвала загальну мовчанку мати. — Діти потинялися, а я також мушу поспішати. Хай Бог вас всіх благословить і береже від усього злого. Ви, Федоре, будьте за брата Ользі. Їй, може, потрібна буде допомога... Може, ще побачимось Прощайте!,

Мене охоплює почуття глибокого жалю.

— Мамо — обіймаю я свекруху, цілуючи її руки. — Мамо!.. Лишаєте нас?.. Ідете самі в таку небезпечну дорогу?.. А хто ж вас оборонить у небезпеці?

— Не плач! Якось то воно буде. Дітки, поцілуйте бабуню, бабуня вже йде!..

Вона по черзі хрестить і цілує мене і дівчаток, обіймає сусідів і вертається назад. Потім зупиняється і гукає:

— Олю, чуєш? Я хату замкну, а ключі сховаю під ґанком. Добре?

— Добре, — відповідаю крізь плач.

— Будь здорова! Бережи дітей!

Ми стоїмо ще якийсь час і плачучи дивимось вслід віддаляючійся старечій постаті, що жертвенно йде назустріч пожарищу і смерті, опанована священним почуттям

материнського обов'язку.

Мене починають полонити сумні думки: про свекруху, що зараз уже мусіла бути в місті, про чоловіка і про себе саму.

— Що ви задумались? — питає мене сусід. — Тяжко вам? Покиньте безплідні думки! Це нічого, крім зайвого болю, вам не дасть.

— Ах, Федоре! — відповідаю йому. — Часом стриманий біль і приспане горе розпуки лягають важким каменем на власне сумління...

— Залишіть це, Ольго! Ви своєму сумлінню вже принесли належну данину.

— Ви певні того? А, пам'ятаєте, як ще недавно самі сказали, що я маю камінне серце, що я є божевільною?..

— Гм!.. Це було сказане в трохи іншому значенні... Мене тоді, — правду кажучи, — здивувало ваше признание, що ви не можете плакати. Але я тепер бачу, що це був вияв просто подиву гідної твердості характеру і навіть, якщо хочете, героїзму!

— "Героїзму"?! — іронічно підхопила я. — Ні, це не героїзм і не сила характеру! Це щось таке, що взагалі не вкладається в поняття нормальної людини! А ну ж, уявіть собі, що ваша дружина, чи ваша дитина, словом, хтось найдорожчий вашому серцеві — вмирає. І ви, знаючи, що ця наймиліша вам істота знаходиться в агонії, стараєтесь показати твердість характеру: рано встаєте, голитесь, умиваєтесь, снідаєте, берете течку і йдете до праці. Потім приходите додому, обідаєте, часопис і т. д., коротко кажучи, ведете звичайний спосіб життя. Чи ви би могли так робити?

— Ви вибрали невдале порівняння: ваша трагедія носить трохи відмінний характер!

— Моя трагедія, Федоре, чи, згідно, мого чоловіка, має дійсно відмінний характер, бо вона гірша звичайної смерті! Коли хтось вмирає в колі своєї родини, під опікою своїх близьких — він є ще щасливий! А тут. — уявіть собі! — в'язниця, самотність, тортури, упослідженість і очікування насильної смерті від ката! Який жах, який біль мусить переживати людина, що гине так глупо, безхосенно[33], безправно. А його жінку, себто, мене, життя в той самий час тримає у своїм звичайнім трибі. Вона не має права віддати належне своїм почуванням, її подружні обов'язки зникають перед обов'язками уряднички до тої мордерської державної системи, котра засудила її невинного чоловіка на смерть. "Поняття моралі. — чи, в даному випадкові, обов'язків, — визначається державними інтересами", як сказав був мені директор школи. Спробуйте це пояснити світові, відділеному від нас кордонами і вихованому в родинній і християнській моралі! Спробуйте! Та я ж в очах того світу буду потворою! Зрештою... чи тільки в очах світу? Я у своїх власних є потворою!

Федір поклав свою руку на мою:

— Ви є змучені, поденервовані, а тому і несправедливі до себе. А що ж ви інакшого могли зробити?

— Що зробити?! Покинути працю, їздити скрізь! Добиватися! Благати! Вимагати! Навіть продати душу!!!

— І що б це допомогло? Вас відразу посадили б до в'язниці тільки за те, що ви самовільно залишили посаду. А потім надали б справі характер політичний і...

— Ах, в таких випадках не авансують наслідків рішень!

Федір встав.

— Вибачте, але тепер ви говорите дурниці! Наслідки треба зважувати завжди, а тим більше вам у такому випадкові, бо ви маєте діти!.. От і вилізла у вас істерична жіноча логіка: щойно говорили, що світ вас не зрозуміє, а тепер говорите так, як би самі жили в інших обставинах. Скажіть, де, в якій ділянці умовій, почуттєвій чи фізичній ми мали свободу людського індивідууму? Адже ми раби не тільки у поступуваннях, але навіть у думках і почуваннях! Ми раби в такій повноті значення, яких що не було під сонцем! Тому, коли я смертельно ненавиджу більшовизм, то не так за масове фізично знищення народів при допомозі штучного голоду і смертних вироків, не так за страшні репресії, як за ту безприкладну в цілій історії людства політику, що спотворює навіть найцінніші духом інтелекти і наказує їм робити те, що їй потрібно. І хіба тільки це? Адже взагалі та диявольська система зруйнувала дощенту найцінніші духові, культурні і моральні здобутки людства, виборювані від дикунства і варварства впродовж цілих віків. Ми вже навіть не думаємо про національний розвиток, про політичну незалежність і про всякі інші "високі матерії"! Ми хочемо тільки фізично існувати і мати повний шлунок! Скільки лишилося людей, які думають інакшими категоріями? Думаю, що небагато, та й ті ніколи вголос нічого не скажуть!

Ви кажете, що є потворою. Коли б дійсно так було, то не було б у вас того болю і тих докорів сумління, які отруюють вашу душу. В нормальнім світі ваша поведінка в часи кривавої трагедії вашого чоловіка була би цілком інакша. Але в нас закони середовища були сильніші від волі індивідууму і були наставлені спеціально на те, щоб зламати і спотворити всіх, а особливо людей сильної волі. Оцінки, як бачите, змінюються. Кожен з нас є до деякої міри "потворою", і найгірше те, що не відчуває цього.

Ми ще колись поговоримо докладніше на цю тему... Тепер же раджу вам ще раз, ще останній раз! — скоритися перед неблаганністю більшовицької дійсності і прийняти цей тяжкий удар. Але майте всі надії, що скоро буде інакше!

З тими словами сусід простягнув мені руку.

— Скоро день, і як вже мушу йти. Треба попрощатись ще з жінкою і сином. Бувайте здорові!

— Ідете голоситися до війська?

— Ні! Я, здається вам досить ясно висловив свої погляди. Воювати за більшовизм можна хіба лишень під смертельним примусом, інакше — це злочин! Я можу воювати лишень проти більшовизму, і на цю справу життя не пожалію... Прощайте!

— А куди ж ви йдете?

— Іду ховатися в полі. Тут всім скажу, що йду до міста на мобілізацію. Коли б вас хтось питав, то будете говорити те саме. Добре?

— Добре. Ідіть щасливо і щасливо вертайтеся! Ми з Марусею будемо вас чекати.

— Так, чекайте мене! Я сподіваюся, що при повороті зможу вас повітати з визволенням.

Він міцно стискує мої обидві руки та йде до жінки в stodолу.

Я лишаюся ще сидіти, бо знаю, що спати не зможу. Дивлюсь на порожевілий схід і на бліднучу заграву міста.

Зорі поволі гасли. Від недалекого ставу тягло свіжим ранковим вітром. Завзято кричали півні.

Народжувався новий день!..

Я чекала сходу сонця!

Але, лишень виткнувся з-за обрію краєчок золотого диску, як його заступила грізна темна хмара...

Від Видавництва

Після Другої світової війни появилось вже декілька книжок публіцистично-доказового і літературно-художнього характеру про становище України й українського народу під російсько-советською займанщиною. Авторами тих книжок є очевидці і свідки, яким недоля судила переживати всі страхиття комуністичної диктатури Кремля і яким під час останньої воєнної хуртовини пощастило продертися на Захід і тут сказати правду про советську дійсність.

З під пера очевидця є також чергова книжка про страшну советську дійсність — "В КІГТЯХ НКВД" Ольги Мак.

"В КІГТЯХ НКВД" — це художньо оформлені спомини української жінки — матері, яка живо й образowo переповідає свою родинну трагедію під час найбільшого московсько-советського терору в Україні за Миколи Єжова, шефа НКВД в 1938 році.

Спомини "В кігтях НКВД" появились перед недавнім часом у формі фейлетонів в одному нашому американському часопису. Є також перекладені на португальську мову й ждуть своєї окремої появи. Та поки це станеться, користуємо з ласкавого дозволу Шановної авторки надрукувати їх в оригіналі, щоб і широкий загаль наших читачів у Бразилії міг ближче усвідомити собі нечувану трагедію й мартирологів українського народу під московською окупацією.

Прудентопіль, січень 1953.

В-во оо. Василіян

Примітка упорядника інтернетної публікації

Книга Ольги Мак представлена тут за публікацією 1953 року Видавництва Отців Василіян у бразильському місті Прудентополісі (переважна більшість мешканців котрого є українцями).

Після подій, описаних Ольгою Мак у автобіографічній повісті "В кігтях НКВД", доля авторки та її чоловіка склалися наступним чином (у дуже стислому викладі):

Смертний вирок Вадимові Дорошенку (виведеному у повісті під зміненим ім'ям Олександр Мак) суд змінив на десять років концтаборів. Він опинився на Уралі, де ув'язнені займалися лісозаготівлею. Але не відбув увесь термін і не вийшов після цього на волю, оскільки помер там 31 грудня 1944-го року.

Ольга з дочками добралася до окупованого німцями Кам'янець-Подільського, де вона народилася і де жила її мати. У 1943-му році за допомогою знайомого, Миколи Геца, їй з дітьми вдалося перебратися спочатку до Чехословаччини, а незабаром до Австрії, де Ольга з Миколою одружилися і в них народився син, названий також Миколою. Після закінчення Другої світової війни її сім'я емігрувала у 1947-му з Австрії до Бразилії. До 1970-го року Ольга жила та працювала у Бразилії, де написала чимало цікавих книжок українською мовою. У 1960-му році Ольга та Микола розійшлися. А у 1970-му вона переїхала з Бразилії до Канади, де на той час мешкали її доньки, і продовжила на новому місці літературну творчість. Жила у Торонто до кінця життя на початку 1998 року. Там і похована.

[1] У дійсності Микола Єжов був страчений за вироком Воєнної колегії Верховного Суду РРФСР/СРСР на початку лютого (чи то 4-го чи то 6-го числа) 1940 року: йому у голову вистрелив із пістолета комендант НКВД Василь Блохін у Суханівській особливорежимній секретній в'язниці для особливо важливих політичних злочинців, що існувала на території Свято-Катерининського монастиря Московської області. *(Тут і далі у виносках примітки упорядника інтернетної публікації, крім тих, що позначені як "Примітка авторки").*

[2] Віц (від нім. Witz) — це діалектне або розмовне слово, що означає дотеп, жарт, анекдот чи коротку гумористичну історію.

[3] Кремль — старовинна твердиня Москви, а тепер — осідок найвищих урядів Советського Союзу. *(Примітка авторки).*

[4] Тут і в інших своїх текстах авторка словом "криміналісти" називає злочинців, кримінальників, а не детективів, зрозуміло.

[5] Рекурс — скарга, позовна заява у вищу інстанцію.

[6] Мається на увазі перший чоловік Ольги Мак Вадим Дорошенко, вчений-мовознавець. Загалом же письменниця тричі була замужем. Але хоча в цій повісті авторка описує реальні події свого життя, це не чисті мемуари, а художній твір, і Вадим Дорошенко тут виведений під іншим ім'ям — Олександр Мак.

[7] Їж — по-російськи їжак. Отже, Єжов по-нашому було би правильніше сказати "Їжаков". В російській мові є такий вираз: "взяти в єжові рукавиці". себто в рукавиці, зроблені з їжака. В нас кажуть в тому розумінні: взяти когось в обертаси, або в краби. *(Примітка авторки).*

[8] Абсольвент (лат. *absolvent* — звільнений) — це випускник середнього або вищого навчального закладу, особа, яка успішно завершила повний курс навчання. Термін також використовується для позначення людини, що отримала диплом або сертифікат, засвідчуючи здобуття певних знань та навичок.

[9] Звісно, в дійсності міліціонер звертався до авторки — "Ольга Дорошенко", а не "Ольга Мак", бо Ольга Мак — це літературний псевдонім, котрим авторка стала підписувати свої твори за декілька років після описуваних подій. І свого першого чоловіка Вадима Дорошенка авторка у цій повісті "перейменувала" на Олександра Мака,

[10] В асисті — тобто в супроводі, в присутності (від латинського *assisto* - стояти поруч, бути присутніми).

[11] Дижурний — черговий.

[12] В іншому перекладі "Мавр зробив свою справу, мавр може йти" — фраза з п'єси (дія 3, ява 4) "Змова Фієско в Генуї" (1783) німецького поета Йоганна Фрідріха Шиллера (1759-1805). Таку фразу вимовляє один із персонажів п'єси — мавр — після того, як він допоміг графу Фієско організувати повстання проти дожа Андреа Дорія, тирана Генуї, і незабаром виявив, що вже не потрібен змовникам, що вони бачили в ньому тільки інструмент для досягнення своїх цілей. В основу цієї п'єси Шиллера покладено реальні події в Генуї в 1547 р. Іноді цей вислів помилково приписують мавру Отелло у п'єсі Шекспіра.

[13] Убікація — вбиральня, туалет (з польської).

[14] Володимир Петрович Затонський (1888-1938) — український радянський партійний і державний діяч. Страчений під час сталінських чисток наприкінці 1930-х років, помертньо реабілітований у 1956 році.

[15] Помилка: Затонського розстріляли у 1938 році.

[16] Через технічну друкарську помилку у представлений тут книзі Ольги Мак "В кігтях НКВД", виданій 1953-го року у Прудентополісі (Бразилія), відсутні подальші декілька сторінок з її рукопису. Тож, аби заповнити цю прогалину і аби читачеві були відомі і зрозумілі подальші події, я, упорядник інтернетної публікації, додаю в цьому місці фрагмент із іншої книги Ольги Мак, за назвою "З часів ежовщини", виданої 1954-го року у Мюнхені (Німеччина). Текст "З часів ежовщини" у великій мірі збігається із текстом "В кігтях НКВД", і доданий уривок з однієї книги (виділений тут підкреслюванням та взятий у квадратні дужки) напевно у великій мірі схожий на втрачений фрагмент іншої книги, тому така вставка цілком виправдана.

[17] Атут — козир.

[18] Касарня — казарма.

[19] Мельдувати — рапортувати, докладати, повідомляти.

[20] Предсідник — голова.

[21] Тут знов через друкарську помилку пропущена частина тексту з авторського рукопису, тому я, упорядник інтернетної публікації, додаю у квадратних дужках відповідне речення із книги Ольги Мак "З часів ежовщини", виділивши його підкресленням.

[22] Офензива — наступ.

[23] "Спецвідділами" називалися цивільні відділи НКВД, які були при кожній установі. Вступаючи на будь-яку посаду, людина повинна була насамперед взятися на

облік "Спецвідділу". Туди писалося докладну автобіографію і виповнялося спеціальну анкету. Прийнявши на роботу нового урядовця, "Спецвідділ" відсилав запит на попереднє місце праці новоприйнятого, звіряв подалі ним дані про себе, і, таким способом, мав докладне уявлення про кожну особу, яка працювала в даному підприємстві. "Спецвідділ" писав свої спостереження про кожну особу, взяту на облік. *(Примітка авторки)*.

[24] Встеклість — крайня злість, лють, сказ або оскаженість.

[25] Згідно з постановою уряду в 1938 р., за спізнення на роботу винного віддавали під суд і карали штрафом або в'язницею, в залежності від часу спізнення. Виправданням могла бути тільки хвороба або затримання через міліцію або НКВД. *(Примітка авторки)*.

[26] Гмах — будівля, споруда чималого розміру.

[27] Слова Ісуса з Євангелія від Матвія.

[28] Шпіцель — донощик, шпигун.

[29] Комплікація — ускладнення.

[30] У книзі через друкарську помилку зазначено не 22 червня 1941 року, а 21 червня 1951 року.

[31] Склеп — крамниця, магазин.

[32] Радієві — тобто передані по радіо.

[33] Безхосенно — марно, даремно (від слова "хосен" — користь).